

De strijd om de textielmarkt in Nederlands-Indië

Verschuivingen in de textielimport en het alledaagse kledingbeeld in
Nederlands-Indië van 1931 tot en met 1938

Linda van Valen

S1111949

lindavanvalen@gmail.com

Scriptiebegeleidster: Dr. A.F. Schrikker

Master Thesis

Research Master Colonial and Global History

40 ECTS

Universiteit Leiden

Juli 2016

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Historiografie	7
Structuur	12
Bronnen	13
Overheid en bedrijfsarchieven	13
Fotografie	15
Hoofdstuk 1: Concepten en definities	18
1.1 Textiel	18
1.1.1 Garens	18
1.1.2 Manufacturen	19
1.1.3 Confectiekleding	20
1.2 Kleding: betekenis en implicaties	21
1.2.1 Non-verbale communicatie, identiteit en sociale verschillen	21
1.2.2 Moderniteit in kleding in de jaren '30	23
Hoofdstuk 2: Veranderingen in de textielimport van Nederlands-Indië van 1931 tot en met 1934	26
2.1 Europese dominantie tot het begin van de twintigste eeuw	27
2.2 Veranderde importverhoudingen vanaf 1931	29
2.3 De opkomst van textielgigant Japan	37
2.4 Protectionistische maatregelen van 1933 tot en met 1935	42
2.5 Importdistributie in Nederlands-Indië vanaf 1935	46
2.6 Andere protectionistische maatregelen	48
2.7 Toename van de inheemse textielnijverheid en industrialisatie	52
2.8 Concluderend	53

Hoofdstuk 3: De textielmarkt in Nederlands-Indië vanaf 1935	55
3.1 Effecten van de protectionistische maatregelen	55
3.2 Veranderde textielimportvolumes	60
3.2.1 Manufacturen	60
3.2.2 Garens en de opkomst van de naaimachine	62
3.2.3 Industrialisering en maatschappelijke ontwikkelingen	64
3.2.4 Confectiekleding	67
3.3 Verandering in de vraag naar manufacturen en (lokale) productie	68
3.3.1 Productie van Ten Cate in Nederland	68
3.3.2 Textielnood	69
3.3.3 Productie in Nederlands-Indië	70
3.4 Concluderend	72
Hoofdstuk 4: Kleding in het straatbeeld van Nederlands-Indië	74
4.1 Populariteit van traditionele kleding	76
4.1.1 Sarongs en kains	76
4.1.1 Merken op manufacturen	77
4.2 Patronen en figuren op traditionele batikdoeken	78
4.3 Opmerkingen van de Werkcommissie voor de herziening van de indeling van de contingentering van de groep diverse manufacturen	80
4.4 Kleding van de inheemse bevolking op diverse locaties	81
4.4.1 Werknemers van textiel- en batikbedrijven	81
4.4.2 Havens	85
4.4.3 Plantages	88
4.4.4 Markten	92
4.4.5 Europese wijken	95
4.5 Concluderend	97
Conclusie	100

Bibliografie	104
Primaire bronnen	104
Krantenartikelen	104
Archieven	106
Secundaire bronnen	107
Websites	112
Bijlage 1 Onderverdeling van geïmporteerde manufacturen in Nederlands-Indië (1931-1938) uit Nederland, Groot-Brittannië, Japan, China en Singapore. Uitgedrukt in gewicht (x1000KG)	113
Bijlage 2 Overzicht geraadpleegde afbeeldingen hoofdstuk 4	116
Tabellen	
1 Totale textielimport Nederlands-Indië van 1931-1934	30
2 Import manufacturen in Nederlands-Indië van 1931-1934	31
3 Import garens in Nederlands-Indië van 1931-1934	35
4 Import confectiekleding in Nederlands-Indië van 1931-1934	36
5 Totale textielimport Nederlands-Indië van 1931-1938	56
6 Import manufacturen in Nederlands-Indië van 1931-1938	61
7 Import garens in Nederlands-Indië van 1931-1938	61
8 Import confectiekleding in Nederlands-Indië van 1931-1938	67

Afbeelding voorblad; in eigen beheer.

Inleiding

‘Verily the world has altered. Verily, “the East has changed”. Everyone will tell you so. But has it? Superficially perhaps; in its architecture and amenities. But in nothing else. There are the same noise, smells and chatter; the same undying beliefs and customs. In the towns there are some westernization in dress, but not enough to matter. The natives of Java and Bali all wear the sarong with its all-over intricate patterns in brilliant dyes, and make a sort of herbaceous border of every roadway.’¹

Deze beschrijving stond in een reisbrochure van de in Rotterdam gevestigde rederij Rotterdamse Lloyd die welgestelde potentiële passagiers in de jaren '30 van de twintigste eeuw probeerde te interesseren voor een reis naar Java, Bali en Sumatra. De rederij voer met de modernste schepen van haar tijd naar Nederlands-Indië die passagiers het gevoel van luxe en de nodige glamour moesten geven. In de bijhorende excursieboekjes konden geïnteresseerden alvast het dagprogramma bekijken waarin met name de prachtige natuur, authentieke bevolking en tempels werden uitgelicht. In de brochure werd de avontuurlijke reiziger geprikkeld door de vraag of het ‘Oosten’ werkelijk was veranderd naar westerse maatstaven aangezien het kledingbeeld van de inheemse bevolking weinig leek veranderd. Nieuwe importverhoudingen van textiel na de Eerste Wereldoorlog hadden eind jaren '20 geresulteerd in een hevige concurrentiestrijd tussen Europese landen, zoals Groot-Brittannië en Nederland, en Aziatische landen waaronder China en Japan.²

De vraag die centraal staat in deze scriptie is hoe de textielmarkt in Nederlands-Indië veranderde in de jaren '30 van de twintigste eeuw. De importverschuivingen van met name katoenen stoffen die in deze periode plaatsvonden zijn de reden om mij te richten op de jaren '30. Deze periode was buitengewoon dynamisch door het veranderen van de handelsverhoudingen na de Eerste Wereldoorlog die een groot effect hadden op de economie en globale-en regionale handelsnetwerken. Daarnaast had De Grote Depressie invloed op de grondstofprijzen en het consumentengedrag. In hoeverre had de veranderde koopkracht in jaren '30 effect op de import van textiel en de keuzes van consumenten? En welke effecten hadden protectionistische maatregelen, die ter bescherming van de Nederlandse textielindustrie werden getroffen, op de importverhoudingen in Nederlands-Indië?

¹ Maritiem Museum Rotterdam (MMR) Collectie Rotterdamse Lloyd (CRL), Objectnummer: DB2108, ‘Rotterdamse Lloyd Nederlands-Indië’, Brochure van de Rotterdamse Lloyd midden jaren '30.

² G.M. Verrijn Stuart, ‘Nederlandse aandeel in den handel van Indië’, *De Economist*, Vol. 78 (1929) 369-389, aldaar 369.

In deze scriptie gaat het om de textielimport van Nederlands-Indië van 1931 tot en met 1938. Mijn keuze om dit onderzoek te beperken tot acht jaar is omdat er over deze periode goed vergelijkbare importgegevens, afkomstig van het Departement van Economische Zaken in Nederlands-Indië³, beschikbaar zijn. Voor latere jaren is dit niet het geval.

Historisch onderzoek naar textiel is veelal gedaan vanuit een puur economisch of cultureel perspectief. Met betrekking tot een economisch perspectief maken historici vooral gebruik van data. Een voorbeeld hiervan is het onderzoek van Tirthankar Roy naar de consumptie van katoen in India. Onderzoek naar textiel met culturele en sociale invalshoeken richt zich vooral op het analyseren van afbeeldingen, brieven en advertenties, zoals studies van Henk Schulte Nordholt, Elsbeth Locher-Scholten en Jean Gelman Taylor. Opmerkelijk is dat de economische en culturele perspectieven niet met elkaar in verband zijn gebracht. Dit terwijl culturele en economische motieven voor het kopen van textiel sterk met elkaar zijn verbonden. De keuzes bij het kopen van textiel houden mijns inziens verband met prijsstelling en verdien capaciteit enerzijds en functionaliteit en culturele aspecten anderzijds. Tot op heden is er nauwelijks onderzoek gedaan waarbij zowel een economisch als cultureel perspectief is gehanteerd en waarbij diverse onderzoeksmethoden zijn gebruikt. In deze scriptie worden economische perspectieven en culturele inzichten met elkaar in verband gebracht, waarbij ik kwantitatieve (data) en kwalitatieve bronnen (brieven, afbeeldingen) gebruik. Er wordt gekeken naar de import en afzet van textiel en welke soorten textiel werden gedragen door de arme inheemse bevolking van Nederlands-Indië op verschillende locaties.

Tot nu toe is onderzoek naar textiel in Nederlands-Indië vooral gericht op de import van Nederlands gebleekt en ongebleekt katoen, zoals de studie van Thomas Lindblad.⁴ Om een beter beeld te krijgen over de import van textiel in Nederlands-Indië heeft deze scriptie een bredere opzet door te kijken naar de import van meerdere soorten textiel. Hierbij gaat het om verschillende soorten machinaal gefabriceerde stoffen (ook wel 'manufacturen' genoemd), garens en confectiekleding. Daarnaast zal niet alleen worden gekeken naar de import vanuit Nederland, maar worden ook andere landen waaruit Nederlands-Indië textiel importeerde meegenomen in berekeningen en analyses. Hiervoor heb ik de omvangrijke hoeveelheid gegevens uit de handelsstatistieken van het Departement van Economische Zaken in

³ Met betrekking tot het ministerie en departement die in deze scriptie worden genoemd bestaat een belangrijk onderscheid. In Nederlands-Indië was het Departement van Economische Zaken gevestigd. Het Ministerie van Handel en Nijverheid (nu Ministerie van Economische Zaken) was gevestigd in Nederland.

⁴ T. Lindblad, 'De handel in katoentjes op Nederlands-Indië 1824-1939' in: H.A. Diederiks, J.L. J.M. van Gerwen, e.a., *Textielhistorische Bijdragen* 34 (Enschede 1994) 89-103.

Nederlands-Indië gerubriceerd en gesorteerd op geïmporteerde textielsoorten en herkomstlanden. Vervolgens was ik in staat om een analyse te kunnen maken over de veranderde importverhoudingen. Daarnaast vond ik onder andere in het omvangrijke, en nauwelijks geraadpleegde, archief van de Java Textiel Maatschappij (Historisch Centrum Overijssel) correspondentie die aanvullende informatie opleverde.

De geraadpleegde handelsstatistieken over de invoer van textiel in Nederlands-Indië van 1931 tot en met 1938 van het Departement van Economische Zaken zijn niet per eiland gespecificeerd. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat het meeste textiel vooral werd verhandeld door importeurs met een hoofdagenschap in Batavia, op het eiland Java.⁵ Door verschuivingen in de textielimport in de jaren '30 en het beschermen van Nederlandse handelsbelangen, is de textielimport van Nederlands-Indië in deze periode uitgebreid in kaart gebracht door de Nederlandse en koloniale overheid. Tot op heden zijn de importverhoudingen en aandelen van erkende importeurs door de Nederlandse en koloniale overheid in de jaren '30 onderbelicht gebleven. Dat is jammer aangezien primaire bronnen ook een beeld geven over de etniciteit van importeurs en distributie van textiel in Nederlands Indië. Daarnaast is de keuze voor Nederlands-Indië interessant omdat onderzoek over de vroege twintigste eeuw met betrekking tot textiel en kleding zich in veel gevallen richt op India.

Historiografie

De keuze van historici om zich met name te richten op India komt waarschijnlijk voort uit de textielhandel die de British East India Company (EIC) onderhield met deze kolonie in Brits-Indië en de intra-Aziatische handel. In de middeleeuwen stond de Indiase kledingexport aan de basis van de textiel- en lange afstandshandel. De goede kwaliteit en de hoge mate van beschikbaarheid van Indiase kleding en textiel maakten het voor andere Aziatische landen in de vroegmoderne tijd gewilde importproducten.⁶ Bovendien maakte deze handel deel uit van een internationaal netwerk. Zo waren er ook Afrikaanse landen die Indiase kleding en textiel importeerden.⁷ De terugkerende thematiek van de intra-Aziatische handel in de historiografie

⁵ Nationaal Archief Den Haag (NA), Collectie Ministerie van Economische Zaken, Directie van Handel en Nijverheid (MEZ-DHN), (toegangsnummer 2.06.001) inv. nr. 6120. Zie opgaves van het in procenten uitgedrukt aandeel van erkende importeurs in het contingent van de in groep f.f. der "Invoerlicentieeringverordening 1935". Aanvulling III (Staatsblad No. 255).

⁶ A. Reid, 'Southeast Asia Consumption of Indian and British Cotton Cloth, 1600-1850' in: G. Riello en T. Roy ed., *How India Clothed the World. The World of South Asian Textiles 1500-1850* (Leiden 2009) 31-52, aldaar, 31, 33.

⁷ P. Machado, 'Cloths of a New Fashion: Indian Ocean Networks of Exchange and Cloths Zones of Contact in Africa and India in the Eighteenth and Nineteenth Centuries' in: G. Riello en T. Roy ed., *How India Clothed the World. The World of South Asian Textiles 1500- 1850* (Leiden 2009) 53-84, aldaar 70.

dient ook ter inspiratie voor deze scriptie. Tirthankar Roy heeft recentelijk onderzoek gedaan naar het consumptie van katoen in India. Volgens Roy wordt door te kijken naar het consumptiegedrag van de bevolking, het mogelijk om uitspraken te kunnen doen over trends in het inkomen en kwaliteit van leven. Het consumptiepatroon kan volgens Roy ook veel zeggen over de mate van ongelijkheid tijdens de transitie van een pre-industriële naar een industriële economie.⁸

Op basis van de consumptiecijfers van katoen in India tussen 1795-1940 concludeert Roy dat de afname van het handspinnen van garens later plaatsvond dan door historici werd aangenomen. Roy concludeert dat door de opening van het Suezkanaal in 1869 het goedkoper werd om buitenlands textiel te importeren, zoals de Engelse garens. Uit zijn analyse blijkt ook dat de consumptie van katoen in de door hem onderzochte periode sterk toenam. Dit komt volgens Roy door de toenemende industrialisatie in combinatie met een verbetering van inkomens en kwaliteit van leven. Volgens Roy was de prijs van katoenen kleding doorslaggevend voor de consumenten in India, waarbij een directe relatie bestond met het inkomen. Uit zijn bevindingen blijkt dat handgeweven kleding duurder was en daarom door de rijkere bevolking werd gedragen waarbij status, gender en rituelen van kleding een belangrijke functie hadden. Het machinaal vervaardigde katoen was goedkoper waarbij de functie van de kleding volgens Roy ondergeschikt was aan de prijs. Deze kleding werd vooral gedragen door de arme bevolking. De statistieken van Roy wijzen er verder op dat er tussen 1810 en 1938 sprake was van een toenemende ongelijkheid in het consumeren van kleding tussen de rijke en arme bevolkingsgroepen in India.⁹

De uitkomsten van het onderzoek van Roy roept de vraag op of vergelijkbare processen ook van toepassing zijn op Nederlands-Indië. Beïnvloedde veranderde inkomens en economische omstandigheden in de jaren '30 van de twintigste eeuw het koopgedrag van consumenten? En zo ja, wat betekende een veranderde markt voor de textielproducenten en importeurs? Tot op heden mist een meer economische benadering ten aanzien van de consumptie van meerdere soorten textiel, kleding en het alledaagse kledingbeeld van de inheemse bevolking in Nederlands-Indië.

Onderzoek naar textiel en kleding in Nederlands-Indië is veelal gedaan vanuit een etnografisch en antropologisch perspectief. Hierbij gaat het met name om de betekenis van een

⁸ T. Roy, 'Consumption of Cotton Cloth in India, 1795-1940', *Australian Economic History Review* (2012) 61-84, aldaar 62-63.

⁹ *Ibidem*, 72-73, 75-76, 80, 82.

specifieke klederdracht en de status die daar aan wordt ontleend.¹⁰ In eerdere studies naar kleding in Nederlands-Indië zijn met name culturele analyses gemaakt om de moderniteit van de inheemse bevolking aan te tonen. Een voorbeeld is een publicatie van Henk Schulte Nordholt over cultureel burgerschap. Hij stelt dat ondanks het gebrek aan politieke macht van de inheemse middenklasse in Nederlands-Indië, deze groep wel beschikte over een koloniaal burgerschap dat kon worden getypeerd als cultureel burgerschap. Het overnemen van westerse normen werd gezien als een vorm van moderniteit, waarbij kleding met uitstekend een medium was om dit te presenteren. Dit was ook terug te zien in advertenties waarbij lagere klassen, die waren uitgesloten van cultureel burgerschap, werden afgebeeld in traditionele kleding en daarmee werden getypeerd als ouderwets.¹¹ Echter, Schulte Nordholt baseert zijn analyse voornamelijk vanuit een marketingperspectief, door te kijken naar advertenties, waarmee dit onderzoek mijn inziens vrij beperkt is om kleding en moderniteit van de middenklasse te onderzoeken.

Een perspectief dat eerder gebruikt is om westernisering in kleding te analyseren is de invloed van westerlingen op de kleding van de Indo-Europese gemeenschap. Daarnaast is er ook onderzoek gedaan naar de rol van westerse vrouwen op het kleedgedrag van autochtone vrouwen. De studie van Elsbeth Locher-Scholten geeft een uitgebreid beeld over deze beïnvloeding. Uit haar analyse blijkt onder meer dat het concept 'witheid' en het kopiëren van westerse kledingstijlen van groot belang was voor de Indo-Europese gemeenschap om hun sociale positie te legitimeren. Naast een cultureel perspectief richt Locher-Scholten zich ook op gender.¹² In een studie van Frances Gouda naar de zelfmodellering van Indonesische nationalistische bewegingen wordt kleding ook vanuit een genderperspectief geanalyseerd. Gouda stelt dat staatsburgerschap in Nederlands-Indië vooral op gender was gebaseerd waarbij de relatie tussen de kolonisator en kolonie kon worden getypeerd als een 'Victoriaans huwelijk'. Westerse kleding werd gezien als 'macht' en de mogelijkheid om macht uit te oefenen. Dit werd overgenomen door nationalistes die daardoor een sterk voorkomen kregen en eenheid probeerden te genereren. Zij wilden af van de onderdanige gesteldheid die in stand

¹⁰ R. Ross, *Clothing: a global history or the Imperialists' New Clothes* (Cambridge 2008) 5.

¹¹ H. Schulte Nordholt, 'Modernity and cultural citizenship in the Netherlands Indies: An illustrated hypothesis', *Journal of Southeast Asian Studies* (2011) 435-457, aldaar 440, 448.

¹² E. Locher-Scholten, *Women and the Colonial State. Essays on gender and Modernity in the Netherlands Indies 1900-1942* (Amsterdam 2000) 31.

werd gehouden door traditionele kleding, die in het Westen werd gezien als vrouwelijk en niet zelfredzaam.¹³

Opvallend is dat in alle studies naar voren komt dat er sprake was van westernisering in het kledingbeeld maar dat het in die onderzoeken ontbreekt aan het integreren van de 'gewone inheemse bevolking' die in de stad en op het platteland woonde. Hoe verhiel de arme inheemse bevolking zich tot de veranderingen die Schulte Nordholt en Locher-Scholten constateerden voor autochtone groepen als we de brochure van de Rotterdamse Lloyd in ogenschouw nemen? Verschuiving van het marktaandeel van Europese textielproducenten naar Aziatische concurrenten na de Eerste Wereldoorlog laten zien dat de textielmarkt in Nederlands-Indië niet meer werd gedomineerd door de westerse kolonistors, maar door Japan.¹⁴ Beïnvloedde deze verschuiving het consumptiepatroon van de inheemse bevolking? Zijn veranderingen terug te zien in een veranderd kledingbeeld, andere soorten textiel of specifieke kleuren en patronen?

De keuze van historici om zich met name te focussen op de kleding van de Europese gemeenschap in Nederlands-Indië is opmerkelijk aangezien in 1930, op een bevolking van 60.7 miljoen, slechts 246.000 Europeanen woonachtig waren in deze kolonie. Daarmee maakten zij slechts 0.4 procent uit van het totaal aantal inwoners. Deze groep omvatte ongeveer 214.000 Nederlanders; het resterende aantal waren andere Europeanen en Indo-Europeanen.¹⁵ Het overnemen van kleding naar westers voorbeeld door deze groep lijkt evident door haar banden met het moederland en het legitimeren van een hoge sociale status. Maar het zegt maar weinig over de niet Indisch-Europese gemeenschap en de westernisering van kleding in het algemeen. Bovendien zegt dit niets over hoe de veranderingen in de textielmarkt de keuzes van niet Indisch-Europese groepen beïnvloedde en of veranderingen ook zichtbaar waren in het alledaagse straatbeeld. Met de keuze van historici om zich met name op de hogere klassen te focussen schuilt een gevaar, dat wordt onderschreven door Jean Gelman Taylor. Zij attendeert erop dat het uiterlijke vertoon van een minderheid ideeën schept over individuen in de samenleving als een geheel.¹⁶ Daarom zal er in deze scriptie ook worden gekeken naar diverse

¹³ F. Gouda, 'Van gecasteerde onderdanen naar krachtige burgers. Nationalisme en moderne kledij in het Indonesische nationalisme (1900-1949)', *Tijdschrift voor Genderstudies* (2006) 32-48, aldaar 34, 36, 38.

¹⁴ W.F. Kroese, 'De Japanse katoenindustrie', *De Economist* (1950) 728-771, aldaar 757.

¹⁵ G. Beets, E. van Imhoff en C. Huisman, 'Demografie van de Indische-Nederlanders, 1930-2001', *Centraal Bureau voor de Statistiek* (Bevolkingstrends 1^e kwartaal 2003) 60.

<<https://www.nidi.nl/shared/content/output/2003/bt-51-01-beets.pdf>> (zoals geraadpleegd op 28-5-2016).

¹⁶ J. Gelman Taylor, 'Costume and gender in colonial Java 1800- 1940' in: H. Schulte Nordholt ed., *Outward Appearances. Dressing the state & society in Indonesia* (Leiden 1997) 85-116, aldaar 113.

locaties waar de inheemse bevolking zichtbaar is, waardoor algemene uitspraken over ideeën van individuen beter houdbaar zijn.

Anders dan in bovenstaande studies zal ik mij richten op een meer economisch perspectief. Hoewel het culturele- en genderperspectief een beeld geeft over de kleding van Europese groepen is er weinig gekeken naar de directe consumptie en veranderde verhoudingen van de totale textielimport. Daarnaast zijn studies met betrekking tot de in- en uitvoer van textiel in Nederlands-Indië met name geschreven vanuit een Nederlands perspectief. Daarmee doel ik op de primaire- en secundaire bronnen die vooral betrekking hebben op de textielbedrijven in Nederland. Een voorbeeld is de situatie van het bedrijf H.P.G. Gelderman uit Oldenzaal, dat last had van de buitenlandse concurrentie waardoor de export afnam.¹⁷ Het is vanwege het geraadpleegde bronnenmateriaal, dat voornamelijk afkomstig is van de Nederlandse overheid, textielbedrijven en importeurs, lastig om te ontkomen aan een Nederlands perspectief. Het is wel mogelijk om meerdere Aziatische landen in het onderzoek te betrekken waardoor een regionale analyse realiseerbaar is.

De onderlinge Aziatische interactie van de kleding- en de textielindustrie, waarbij sprake was van wederzijdse beïnvloeding, is tot op heden weinig onderzocht terwijl dit een wezenlijk onderdeel was bij het tot stand komen van een bepaalde kledingdracht. Jean Gelman Taylor stelde al dat de lichaamsbedekking en kleding op Java tussen 1800 en 1940 aan verandering onderhevig was door Nederlandse, Chinese en Islamitische invloeden.¹⁸ Waarschijnlijk waren daarbij ook culturele en morele argumenten van belang, zoals het bedekken van het lichaam vanuit religieus oogpunt, waarbij ook de toenemende beschikbaarheid van verschillende garens en stoffen een rol speelde.¹⁹

Opmerkelijk is dat de mondiale- en regionale handelsnetwerken en culturele beïnvloeding in studies zich met name beperken tot de vroegmoderne tijd waarin de VOC (Verenigde-Oost-Indische Compagnie) actief was. De VOC erkende de waarde van textiel door in contracten met vorsten vast te leggen dat textiel ook een wettig betaald middel was. Daarnaast gebruikte de VOC lokaal geproduceerde kleding uit de archipel om aan andere vorsten in de Indische archipel cadeau te doen en zo haar handelscontacten uit te breiden. Ook bestonden er nauwe handelscontacten tussen Indië en China met betrekking tot de

¹⁷ J.W. Korsten en R.M. van Londen, 'Opkomst en neergang. De Indische markt, de textielindustrie en de firma H.P. Gelderman & Zonen 1890-1940' in: J.J. van Eerder, e.a., *Katoen voor Indië. Sociale ondernemers op het spoor van vooruitgang 1845-1940* (Amsterdam 1994) 75-97, aldaar, 85-87.

¹⁸ Gelman Taylor, 'Costume and gender', 85.

¹⁹ Roy, 'Consumption of Cotton', 72-76.

zijdehandel.²⁰ Daarnaast importeerde Indië grote hoeveelheden katoen uit India in de zeventiende en achttiende eeuw.²¹ De intra-Aziatische handel in kleding- en grondstoffen maakt daarmee deel uit van een aloude regionaal netwerk. De handelscontacten uit het vroegmoderne verleden van Indië bestonden ook nog in de jaren '30 van de twintigste eeuw, maar daarbij hadden veranderingen plaatsgevonden in het importvolume, waarbij er minder textiel werd geïmporteerd uit India (Brits-Indië) en meer uit Groot-Brittannië, Japan en China.²²

Waren deze verschuivingen zichtbaar in het alledaagse kledingbeeld en traden er daardoor ook veranderingen op gedurende de jaren '30? De verwaarloosbare hoeveelheid textiel dat uit Brits-Indië werd geïmporteerd in de jaren '30 roept vragen op, maar valt buiten de kaders van mijn onderzoek.

Structuur

Deze scriptie bestaat uit meerdere hoofdstukken waarbij het eerste hoofdstuk een inleidend karakter heeft. Voor een heldere begripsbepaling worden de concepten 'textiel' en 'kleding' uiteengezet en geplaatst binnen de historische context van Nederlands-Indië in de jaren '30. Er zal worden ingegaan op de verschillende textielproducten die werden geïmporteerd en de betekenis en implicaties van kleding.

In het tweede hoofdstuk wordt geanalyseerd hoe de textielimport in Nederlands-Indië eind negentiende eeuw tot en met 1934 veranderde. Naast een algemene trend zal specifiek worden ingegaan op de textielimport tussen 1931 tot en met 1934. Hierbij nemen de statistieken, die zijn opgesteld door het Centraal Kantoor voor de Statistiek, uitgevoerd in opdracht van het Departement van Economische Zaken, een belangrijke plek in. Er wordt ook gekeken naar correspondentie tussen de Nederlandse overheid en Nederlandse textielbedrijven. Daarnaast worden de protectionistische maatregelen kort uiteengezet. Ook zijn de verhoudingen tussen toegewezen percentages van textiel voor importeurs en hun etniciteit onderzocht. Deze werden vanaf 1935 vastgesteld door de koloniale en Nederlandse overheid naar aanleiding van veranderde verhoudingen in de textielmarkt, en om de in

²⁰ B. Watson Andaya, 'The Cloth Trade in Jambi and Palembang Society during the Seventeenth and Eighteenth Centuries', *Southeast Asia program Publications at Cornell University* (1989) 27-46, aldaar 32-33.

²¹ P. van der Eng, 'Why Didn't Colonial Indonesia have a Competitive Cotton Textile Industry?', *Modern Asian Studies* (2013) 1019-1054, aldaar 1025.

²² Zie hiervoor de tabellen 1 tot en met 8 (totale invoer van textiel, manufacturen, garens en confectiekleding) die zijn weergegeven in hoofdstuk 2 en 3.

Nederland gevestigde textielindustrie met handelsbelangen in Nederlands-Indië te beschermen.

In het derde hoofdstuk wordt onderzocht welke gevolgen de protectionistische maatregelen hadden die van 1933 tot en met 1936 werden genomen door de Nederlandse overheid. Hierbij nemen cijfers over de textielimport van 1935 tot en met 1938 een belangrijke plek in. Daarbij worden drie categorieën afzonderlijk onderzocht namelijk manufacturen, garens en confectiekleding. Ook zullen algemene trends van 1931 tot en met 1938 worden geanalyseerd.

In het vierde hoofdstuk zal worden ingegaan op het alledaagse kledingbeeld van de inheemse bevolking in Nederlands-Indië door middel van casestudies. Daarbij kijk ik naar vijf locaties: textiel- en batikbedrijven, havens, markten, plantages en Europese wijken. Aan de hand van foto's van de diverse categorieën kan worden bepaald of er sprake is van veranderingen in patronen en specifieke kledingstukken in het alledaagse kledingbeeld. Door het analyseren van foto's wordt onderzocht welke kledingstukken werden gedragen door de autochtone bevolking en of dit veranderde gedurende de jaren '30. Daarnaast wordt onderzocht welke populaire materialen en patronen werden gedragen, die zijn toegelicht in notulen van de 'Werkcommissie voor de herziening van de indeling van de contingentering van diverse manufacturen'. Tot slot volgt een conclusie waarin de vraag wordt beantwoord hoe de textielmarkt in Nederlands-Indië in de jaren '30 veranderde.

Bronnen

Overheid en bedrijfsarchieven

De historiografie over textiel wijst uit dat historici veelal werken met één soort perspectief en één methode. In mijn scriptie heb ik verschillende bronnen met elkaar te verenigd en daardoor is het mogelijk om de textielmarkt vanuit een cultureel economisch perspectief te benaderen. Door de diversiteit aan bronnen pas ik gemengde onderzoeksmethoden toe waarbij kwantitatieve (data) en kwalitatieve bronnen (brieven, rapporten, foto's) worden gebruikt.

De primaire bronnen die voor dit onderzoek zijn bestudeerd komen overwegend van het Ministerie van Economische Zaken (in de jaren '30 was dit het Ministerie van Handel en Nijverheid) in Nederland en bedrijfsarchieven van Nederlandse producenten en importeurs. Deze gaan uit van de belangen van de Nederlandse handel in Nederlands-Indië. Het Ministerie van Handel en Nijverheid in Nederland heeft midden jaren '30 getracht de textielindustrie van

Nederlands-Indië in kaart te brengen om in te kunnen spelen op de behoefte van de in Nederland gevestigde textielbedrijven en importeurs om met deze wetenschap protectionistische maatregelen af te kondigen. Tot op heden zijn wel enige cijfers gepubliceerd in secundaire publicaties maar het ontbreekt aan een bredere kijk. Aan de hand van Nederlandse overheidsrapporten uit midden jaren '30, met daarin handelscijfers over de import van goederen in Nederlands-Indië, werd het voor mij mogelijk om inzicht te krijgen en een beeld te geven over verschuivingen in de totale textielimport.

Van de statistische gegevens afkomstig van het Departement van Economische Zaken uit Nederlands-Indië mag worden aangenomen dat deze in relatieve zin nauwkeurig tot stand kwamen en de importsituatie getalsmatig correct is weergegeven. Echter, van verschillende andere primaire bronnen (correspondentie, notities) mag worden aangenomen dat deze in meer of mindere mate gekleurd en subjectief zijn als het bijvoorbeeld gaat om de argumenten voor het afkondigen van protectionistische maatregelen. Ondanks de mogelijk eenzijdige perspectieven is het een meerwaarde om deze te betrekken in mijn scriptie omdat het gevonden materiaal veel informatie bevat.

Aan de hand van de handelscorrespondentie kan worden vastgesteld hoe veranderingen in de textielimport werden ervaren, welke effecten dit had op de productie, hoe de productie van textiel werd aangepast en welke directe gevolgen de protectionistische maatregelen hadden op de textielimport. Daarnaast geeft correspondentie tussen de textielproducenten en importeurs een goed beeld over de lokale economische omstandigheden in Nederlands-Indië die invloed hadden op de vraag naar textiel. Er zijn verschillende bedrijfsarchieven door mij geraadpleegd. Ik kreeg onder meer toegang tot de bedrijfsarchieven van de N.V. Java Textiel Maatschappij, die was gevestigd in Tegal (midden-Java) en Koninklijke Nijverdal Ten Cate N.V. in Almelo, waarvan beide archieven zich bevinden in het Historisch Centrum Overijssel in Zwolle. Daarnaast vond ik informatie afkomstig van de importeurs Jacobson van den Berg & Co. en Harmsen Verweij & Co. N.V..

Bij sommige archiefstukken moet wel een kanttekening worden geplaatst aangezien in koloniale en nationale archiefstukken ook veel 'niet geschreven' is, zoals Ann Laura Stoler beargumenteert.²³ De belangen en intenties van (koloniale) overheden maken dat informatie incompleet kan zijn of een eenzijdig beeld kunnen weergeven. Ook andere primaire bronnen die ik onderzocht moeten genuanceerd worden beoordeeld. Het bestuderen van krantenartikelen en advertenties geeft een goed beeld over de manier waarop er over stoffen

²³ A.L. Stoler, *Along the Archival Grain. Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense* (Princeton 2009) 3.

en kleding werd gedacht en geschreven, maar dat gold slechts voor een beperkte groep. Geletterdheid behoorde tot een vaardigheid van de Europese elite waardoor met name over de belangen en interesses van deze groep werd geschreven en ook advertenties werden vooral op de elite afgestemd. Krantenartikelen kunnen wel de positie van de koloniale bezetter ten opzichte van de inheemse bevolking weergeven en hoe er over normen- en waarden werd gedacht in de jaren '30.

Fotografie

Afbeeldingen van de inheemse bevolking die halverwege de negentiende eeuw werden gemaakt werden vooral gebruikt voor antropologische, etnografische, medische en culturele doeleinden. Tegelijkertijd namen professionele fotografen een westerse traditie over om portretten te maken. Door het gecompliceerde en dure ontwikkelingsproces was het laten maken van portretten aanvankelijk alleen voorbehouden aan rijke Europese families.²⁴ Deze foto's zijn daarom vooral vanuit westers perspectief gemaakt en voor het dagelijks leven van de inheemse bevolking meestal niet representatief. Vanaf 1860 kwamen er meer amateurfotografen, die door middel van artikelen in tijdschriften kennis konden opdoen van professionele fotografen. Het Amerikaanse bedrijf KODAK bracht de fotografie binnen de mogelijkheid van amateurfotografen. Dit bedrijf ontwikkelde vanaf 1895 camera's op 'pocketformaat', zoals de veel verkochte 'Brownie'.²⁵

De gegoede-en middenklasse binnen de Indisch-Chinese gemeenschap vormde in het begin van de twintigste eeuw de meerderheid van de amateurfotografen in Nederlands-Indië, aldus Gael Newton.²⁶ In deze periode werd fotografie volgens Karen Strassler ook belangrijk onder Indo-Europeanen, de Indische elite, Chinezen en andere rijke en aristocratische autochtonen. Volgens Strassler waren vooral de Chinese fotostudio's van essentieel belang bij het ontwikkelen van de fotografie in Nederlands-Indië.²⁷

Het maken van foto's in het begin van de twintigste eeuw werd ook toen nog vooral gedaan door professionele fotografen, meestal in opdracht van de elite. In deze periode sloegen

²⁴ P. Pattynama, 'Interracial unions and the Ethical Policy. The representation of the everyday in Indo-European family photo albums' in: S. Protschky ed., *Photography, Modernity, and the Governed in Late-colonial Indonesia* (Amsterdam 2015) 133-162, aldaar, 139.

²⁵ J.L. Watkins, *The 100 greatest advertisements 1852-1958: who wrote them and what they did* (New York 1959) 3.

²⁶ G. Newton, 'A change of pace. Professional, pictorial and personal photography 1890s-1940s' in: G. Newton ed., *Garden of the East. Photography in Indonesia 1850s-1940s* (Canberra 2014) 32-45, aldaar, 34.

²⁷ K. Strassler, 'Modelling Modernity. Ethnic Chinese photography in the ethical era' in: S. Protschky ed., *Photography, Modernity, and the Governed in Late-colonial Indonesia* (Amsterdam 2015) 195-222, aldaar, 199, 201.

foto's een brug tussen het moederland en de kolonie en werden gebruikt als souvenir, wetenschappelijke wetenswaardigheden, relatiegeschenk en journalistieke bron. Gepubliceerde foto's van de inheemse bevolking zijn niet altijd zo objectief als zij op het eerste oog lijken. De manier waarop de inheemse bevolking werd gefotografeerd was sterk verbonden met de persoonlijke keuzes van de fotograaf, technische beperkingen en fysieke omstandigheden. De foto's zeggen vooral veel over hoe door Europeanen naar de lokale bevolking werd gekeken en in welke mate zij werden gewaardeerd, aldus Liesbeth Ouwehand. Dit kan worden geplaatst binnen de koloniale context waarbij de 'westerlingen' zichzelf zagen als de brengers van een beschaafde samenleving en de Europese samenleving als referentiepunt namen. De 'oosterlingen' daarentegen werden gezien als 'primitief' en 'exotisch', maar werden ook als raciaal inferieur beschouwd. Deze gedachten in combinatie met de keuzes van Europese fotografen maakt dat koloniale foto's en fotoalbums vaak het resultaat zijn van een éézijdige 'ontmoeting' waarbij de maker een zelfgekozen beeld representeert, of dat van eventuele opdrachtgevers.²⁸

Dit specifieke bronmateriaal is daardoor vaak gekleurd en een goed voorbeeld van het door Edward Saïd geformuleerde 'oriëntalisme', waarbij de westerse kolonisator de inheemse bevolking probeerde te typeren als de 'ander' om haar macht te legitimeren en superioriteit van het westen uit te dragen.²⁹ Er moeten ook enkele andere nuances worden gemaakt bij het interpreteren van fotomateriaal in hoofdstuk 4. Vrijwel alle foto's die ik vond zijn in zwart/wit en het ontbreken van kleuren (details) maakt het extra lastig om de kleding op foto's te analyseren. Afhankelijk van de scherpte en de zichtbaarheid van personen kunnen wel patronen worden herkend. Hoewel de foto's zijn gemaakt door (amateur)fotografen met verschillende intenties en door het ontbreken van de context moeilijk zijn te interpreteren, is het feit dat er veel locaties zijn vastgelegd in Nederlands-Indië in de jaren '30 op zichzelf al bijzonder.³⁰ De zogenoemde amateur 'kiekjes' van straatbeelden geven een inkijkje in het alledaagse leven van verschillende lagen van de bevolking. Hierdoor is het mogelijk om observaties te doen, en verschillen en overeenkomsten van kleding op locaties te benoemen.

Door de ontwikkeling van de amateurfotografie waren professionele fotografen niet langer gefocust op familieportretten. De inheemse bevolking werd in de jaren '30 ook op een andere manier op beeld vastgelegd, waarbij 'alledaagse' werkzaamheden steeds prominenter

²⁸ L. Ouwehand, 'Photographic Representations of the Performing Indonesian' in: B. Barendregt en E. Bogaers ed., *Recollecting Resonances* (Leiden 2014) 31-60, aldaar, 31-32, 57, 59.

²⁹ E. Saïd, *Orientalism. Western Conceptions of the Orient* (New York 1979) 6-7.

³⁰ L. Ouwehand, *Herinneringen in beeld. Fotoalbums uit Nederlands Indië* (Leiden 2009) 7.

in beeld kwamen en portretten minder.³¹ Daarbij kwam dat door de uitvinding van de handcamera het monopoly van professionele fotografen en studio's werd doorbroken. Er ontstond een groeiende groep van Indo-Europeanen, Chinezen en autochtonen die (goedkoper) een fotograaf konden inhuren of zelf een camera kochten.³² Daardoor werden er ook steeds vaker spontane 'kiekjes' genomen van de autochtone bevolking, waarbij de (amateur) fotograaf meer een onopvallende rol aannam, zoals amateurfotograaf Gregor Kraus formuleerde:

“Everything is beautiful, perfectly beautiful – the bodies, the clothes, the gait, every posture, every moment’, he recalled, “nobody even noticed I was taking them.”³³

Zowel de professionele als amateurfoto's zijn in grote mate gedigitaliseerd in de door mij geraadpleegde databases. In het volgende hoofdstuk zullen de concepten en definities die in deze scriptie worden gebruikt worden uiteengezet en geplaatst binnen de context van de jaren '30 van de twintigste eeuw.

³¹ Newton, 'A change of pace', 39, 44.

³² S. Protschky, 'Camera Ethica. Photography, modernity and the governed in late-colonial Indonesia' in: S. Protschky ed., *Photography, Modernity, and the Governed in Late-colonial Indonesia* (Amsterdam 2015) 11-40, aldaar, 13.

³³ Newton, 'A change of pace', 40. Dit citaat is afkomstig van Gregor Kraus, een amateurfotograaf. Hij was als zijn hoedanigheid als Officier van Gezondheid van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) tussen 1912 en 1914 gestationeerd op Bali, nabij het dorp Bangli. Tijdens dit verblijf maakte hij veel foto's van de inheemse bevolking waarmee hij internationale bekendheid kreeg. Voor een meer uitgebreide beschrijving, zie: <http://www.fotografen.nl/nl/component/nfm_fotografen/fotograaf/id/405287> (zoals geraadpleegd op 13-5-2016).

Hoofdstuk 1: Begrippen en definities in een historische context

In dit hoofdstuk worden begrippen en definities die voor deze scriptie van belang zijn nader toegelicht. Textiel is een verzamelwoord voor stoffen die door het weven van vrijwel eindeloze gesponnen, getwijnde draadjes tot stand komt.³⁴ In deze scriptie staan drie soorten textiel centraal namelijk garens, stoffen (zogenoemde manufactures) en confectiekleding. De reden voor mij om hierbij een driedeling te maken van verschillende textielproducten, komt doordat dezelfde indeling is gemaakt in de jaarverslagen van de in- en uitvoer in Nederlands-Indië. Vervolgens zal in dit hoofdstuk worden ingegaan op de functie van kleding en welke implicaties kleding kan hebben. Daarbij worden ook de historische context en opvattingen over moderniteit in de jaren '30 besproken.

1.1 Textiel

1.1.2 Garens

De grondstoffen voor de garens waarvan stoffen werden gemaakt bestonden in de jaren '30 voornamelijk uit zaadvezels van de katoenplant, een veel gebruikte natuurlijke vezel voor het maken van textiel. Ook werden plantenvezels van vlas (voor linnen), hennep en jute gebruikt om draden van te spinnen. Soms werden kapok en kokosvezels gebruikt. Daarnaast werden garens gemaakt van schapenwol en zijde. Er werd ook in toenemende mate gebruik gemaakt van zogenaamde kunstzijde (gewonnen uit cellulose/houtpulp). In de jaren '30 werd vooral katoen gebruikt om garens van te spinnen en vervolgens stoffen van te weven. Dit spinnen en weven vond ook op kleine schaal plaats in Nederlands-Indië, maar toch vooral in het buitenland. Zo exporteerde Nederlands-Indië in de jaren '30 haar ruwe katoen, maar importeerde tegelijkertijd textiel uit ongeveer dertig landen.³⁵

Garens werden ingekocht door importeurs in Nederlands-Indië om vervolgens door te verkopen aan plaatselijke kleermakers, naai- en weefateliers. Garens werden ook verkocht aan tussenhandelaren die de garens op *pasars* (lokale markten) doorverkochten aan de lokale bevolking die daar in kleine weverijen stoffen voor (traditionele) kleding zoals *sarongs* van maakten.³⁶ Andere afnemers van garens waren textielbedrijven zoals de Preanger Bontweverij

³⁴ Prof. Dr. B. van Haeringen, *Kramers Woordenboek Nederlands* (Den Haag 1987; negentiende druk) 921. Zie de betekenis van textiel.

³⁵ Zie hiervoor overzicht X in: Jaaroverzichten van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken.

³⁶ D. Bronkhorst, E. Wils en E. van Geleuken, *Tropenecht: Indische en Europese kleding in Nederlands-Indië* (Den Haag 1996) 143.

en de Java Textiel Maatschappij, die de garens direct verwerkten in de weverijen en spinnerijen. Deze textielbedrijven produceerden op grote schaal stoffen die vooral werden gebruikt om als *sarong* te dragen. De kwaliteit van de stoffen liep uiteen en was onder meer afhankelijk van het aantal draden (doorgaans per 7x7mm²), de kwaliteit van de garens en of de stoffen waren gebleekt. In Nederlands-Indië werd lokaal ook zelfgeproduceerd katoen gebruikt om garens van te maken, maar de omvang was relatief klein doordat het verbouwen van katoen lastig en risicovol was.³⁷ Naast katoen gebruikte de inheemse bevolking ook de vezels van de kapokboom, maar deze waren minder geschikt dan de katoenenvezels. Door te korte vezels was kapok lastig te verwerken.³⁸

In hoofdstuk twee en drie zal verder worden ingegaan op de omvang van de import van garens. Hierbij zal ook worden onderzocht in hoeverre de opkomende industrialisatie, vestiging van grote Nederlandse textielbedrijven en de opkomst van de naaimachine van invloed waren op de import van garens in de jaren '30 in Nederlands-Indië.

1.1.2 Manufacturen

De term 'manufacturen' was in de jaren '30 van de twintigste eeuw een gebruikelijk verzamelwoord in de textielbranche voor stoffen die met een machine waren vervaardigd. Dit begrip is onder meer terug te zien in correspondentie over stoffen tussen textielproducenten en importeurs en in de jaaroverzichten van de in- en uitvoer van stoffen in Nederlands-Indië. Ook in correspondentie van het Departement van Economische Zaken en het Ministerie van Handel en Nijverheid worden stoffen benoemd als manufacturen.

Manufacturen werden geïmporteerd door importeurs in Nederlands-Indië. In de jaren '30 waren er ongeveer driehonderdtwintig importeurs van manufacturen die door de Nederlandse en koloniale overheid werden erkend. Het betrof een aantal grote importeurs maar meer dan de helft van de manufacturen werd in 1935 geïmporteerd door kleinere importeurs.³⁹ In hoofdstuk twee zal hier verder op worden ingegaan. Geïmporteerde manufacturen konden onbewerkt, bedrukt, geverfd of gebleekt zijn en werden soms na het importeren nog voorzien van een 'finish' laag, bijvoorbeeld bijenwas. Vervolgens werd van deze manufacturen kleding gemaakt of werden de stoffen als decoratie gebruikt in het

³⁷ Van der Eng, 'Why Didn't Colonial Indonesia', 1033.

³⁸ A. Veldhuisen-Djajasoebrata, *Bloemen van het heeal. De kleurrijke wereld van textiel op Java* (Amsterdam 1984) 32.

³⁹ NA, MEZ-DHN, inv. nr. 6120. Brief van 6 september 1935 van G.H.C. Hart (directeur Departement van Economische Zaken) aan B.C. de Jonge (de Gouverneur-Generaal) van Nederlands-Indië. Zie hiervoor bijlage vijf, pagina 10.

interieur.⁴⁰ Een deel van de geïmporteerde manufactures, voornamelijk gebleekte katoenen stoffen, werd in Nederlands-Indië bewerkt met batiktechnieken. Batik is een typisch traditionele Javaanse verftechniek en kunstvorm. Deze doeken worden vaak gebruikt om als *sarong* te dragen, een onderdeel van de gebruikelijke traditionele kleding in Nederlands-Indië. Bij deze techniek wordt op een katoenen doek waterafstotende was aangebracht in patronen met behulp van een tjanting, dit is een koperen reservoir met een dunne tekenpen. Vervolgens wordt het doek geverfd.⁴¹ In hoofdstuk vier zal dieper worden ingegaan op de verschillende batikpatronen en gebruikelijke kleuren.

Daarnaast werden bewerkte stoffen geïmporteerd die door de inheemse bevolking kant-en-klaar kon worden gekocht zoals geverfde of gedrukte en bont geweven *sarongs*, *kains-pandjang* (wikkelrok), *slendangs* (doek dat om de heupen wordt gedragen of als draagdoek voor kleine kinderen wordt gebruikt), hoofddoeken, en zogenaamde draag-of sleuteldoeken.⁴² Welke stoffen waren populair en in hoeverre had het besteedbare inkomen van de bevolking en de op dat moment geldende economische omstandigheden invloed op het consumentengedrag? Bestonden er verschillen in productielanden van specifieke manufactures? Deze vragen zullen in hoofdstuk twee en drie aan bod komen.

1.1.3 Confectiekleding

Confectiekleding was ook een onderdeel van de textielimport en werd voornamelijk gekocht door de Europese bevolking van Nederlands-Indië. Zij kochten confectiekleding bij winkels in grotere steden, die waren ingericht naar Europese stijl, of bestelden via een mailorder bij bijvoorbeeld de Nederlandse modehuizen Gerzon en de Beijenkorf. Eenmaal per jaar gaven deze twee bedrijven een catalogus uit voor klanten in de overzeese gebieden. Enkele maanden na de bestelling kon de order in ontvangst genomen worden. De klanten van Gerzon en de Beijenkorf bestonden vooral uit Europeanen die woonachtig waren in de buitengewesten en die een mailorder verkozen boven een reis naar grotere steden. Naast het kopen van confectiekleding bij modehuizen was het mogelijk om inkopen te doen bij chique kleinere winkels, Chinese toko's en 'Bombay'-toko's (Indiaas). Dit werd volgens Dorine Bronkhorst vooral gedaan door Europeanen die in grotere steden in Nederlands-Indië woonden en tegen

⁴⁰ G. Brinks, *Textiel: Materiaal in functie* (Enschede 2007) 8.

⁴¹ A. Wassing, 'Roodkapje in batik. Van batik Belanda tot batik Hokokai (1870-1945)' in: E. Captain, M. Hellevoort en M. van der Klein e.d., *Vertrouwd en vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië* (Hilversum 2000) 87-96, aldaar, 88.

⁴² Zie hiervoor groep X nummer 115 in: Jaaroverzicht van den in- en uitvoer van Nederlands-Indië gedurende het jaar 1935 Deel III (no. 140) (Batavia 1936).

een lagere prijs vrijwel identieke confectiekleding konden kopen als de producten die werden besteld per mailorder. Naast confectiekleding kochten Europeanen ook stoffen. Het aanschaffen van stoffen door Europeanen gebeurde niet altijd buitenshuis. Er kwamen vertegenwoordigers langs van de betere batikkerijen en Arabische- en Chinese handelaren. Deze handelaren verkochten diverse manufactures die in de aanschafprijs goedkoper waren dan de confectiekleding van Europese modehuizen en winkels. De stoffen werden vermaakt door de *djait*, de naaister, die aan huis werkte. Ook was het mogelijk om kleding bij een kleermaker te bestellen.⁴³

Voor de huisvrouw met een kleiner budget werd het mogelijk om zelf kleding te maken door de opkomst van de naaimachine. Door het vermaken van stoffen werd het makkelijker om de laatste westerse mode te kunnen volgen, die in grote mate werd beïnvloed door internationale filmsterren en westerse modetijdschriften.⁴⁴ Daarnaast werden in kranten ook afbeeldingen geplaatst van de nieuwste mode, zodat de Europeanen in de kolonie wisten hoe men zich hoorde te kleden.⁴⁵

1.2 Kleding: betekenis en implicaties

1.2.1 Non-verbale communicatie, identiteit en sociale verschillen

Er bestaan verschillende opvattingen over de betekenis van kleding. Om een beter beeld te krijgen over de functie hiervan in Nederlands-Indië in de jaren '30 worden huidige opvattingen van historici uiteengezet. De verschillende functies die aan kleding kunnen worden ontleend zullen ook terugkeren in hoofdstuk vier, waar nader wordt ingegaan op het alledaagse kledingbeeld in Nederlands-Indië.

In de eerste plaats biedt kleding bescherming tegen de elementen, aldus Robert Ross. Het dragen van kleding zorgt er volgens Ross voor dat mensen niet onnodig worden aangestaard. Dit moet worden geplaatst binnen het westerse normbesef waarin publieke naaktheid kan worden geïnterpreteerd als primitief. Daarnaast kan kleding worden gebruikt

⁴³ Bronkhorst, Wils en Van Geleuken, *Tropenecht*, 133, 143-148.

⁴⁴ Ibidem, 120, 124-125.

⁴⁵ Zie bijvoorbeeld 'Wat de mode biedt', *Het nieuws van de dag voor Nederlandsch-Indië*, 5-12-1934. Afbeeldingen en foto's werden meestal gepubliceerd in een aparte 'vrouwen' bijlagen in kranten. <<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=mode+&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=Het+nieuws+van+den+dag+voor+Nederlandsch-Indie%CC%88&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=2%7C20e+eeuw%7C1930-1939%7C1934%7C&page=1&identifier=ddd%3A010230271%3Amppeg21%3Aa0222&resultsidentifier=ddd%3A010230271%3Amppeg21%3Aa0222>> (zoals geraadpleegd op 14-4-2016).

om aantrekkelijk te worden gevonden. Naast deze basale functies zegt kleding ook veel over de identiteit van personen. Ross stelt dat kleding een medium is om een statement mee te kunnen maken, waarmee het ook een ongeschreven taal is. Volgens hem zijn er wel restricties waardoor er onderscheid kan worden gemaakt tussen twee soorten uitingen. Bij het eerste statement gaat het om het definiëren wie iemand is en bij het tweede statement gaat het om wat die persoon daadwerkelijk doet. Het is daarnaast belangrijk om te realiseren dat kleding en de ideeën en opvattingen daarover, geen vaststaande feiten zijn. Robert Ross vergelijkt kleding daarom met grammatica die door de tijd heen ook aan verandering onderhevig was.⁴⁶

Het belang van kleding als non-verbale taal, en dat dit aan verandering onderhevig is, wordt ook beaamt door Nira Wickramasinghe die onderzoek deed naar kleding in koloniaal Ceylon. Volgens haar is kleding nooit louter functioneel of onschuldig. Met name in niet-westerse samenlevingen heeft kleding een belangrijke rol als het gaat om het uiten van culturele tekens en symbolen. Wickramasinghe ziet kledij daarom als een vorm van non-verbale communicatie waarbij de drager kan spelen met zijn identiteit. De keuze voor het dragen van specifieke kleding kan daarmee ook iets zeggen over de politieke overtuiging van een persoon naast de veelgenoemde functie zoals het verhogen van status.⁴⁷ Henk Schulte Nordholt stelt ook dat kleding een expressie is van een identiteit, mits deze vrij kan worden gekozen. Hij ziet kledij als sociale en culturele uitingen die mensen maken tot wie zij zijn.⁴⁸

Volgens Elsbeth Locher-Scholten moet kleding vooral worden gezien als een expressie van sociale verschillen in leeftijd, klasse en gender. In haar optiek fungeert kleding ook als een indicator van sociale normen en waarden. Zowel mode als de betekenis van kleding dragen daardoor bij aan een sociale functie voor groepen en individuen waardoor er een 'gewenste identiteit' ontstaat aldus Locher-Scholten.⁴⁹ De sociale functie van kleding binnen de context van de moderne wereldeconomie is onder meer geanalyseerd door Jane Schneider. In haar analyse laat zij zien dat de keuze voor het dragen van specifieke kleding gepaard gaat met zichtbare verschillen tussen inkomens, status en macht. In moderne kapitalistische maatschappijen spelen productie en consumptie een centrale rol in de textielindustrie. Naast het uiten van een sociale identiteit zegt kleding ook veel over de esthetiek en opvattingen over aantrekkingskracht tussen personen. Daarmee sluit Schneider zich aan bij de opvattingen van

⁴⁶ R. Ross, *Clothing: a global history or the Imperialists' New Clothes* (Cambridge 2008) 5.

⁴⁷ N. Wickramasinghe, *Dressing the Colonial Body: Politics, Clothing and Identity in Sri Lanka* (New Delhi 2003) 2-3.

⁴⁸ Henk Schulte Nordholt, 'Introduction' in: H. Schulte Nordholt, *Outward Appearances. Dressing the state & society in Indonesia* (Leiden 1997) 1-37, aldaar, 1.

⁴⁹ E. Locher-Scholten, *Women and the Colonial State. Essays on gender and Modernity in the Netherlands Indies 1900-1942* (Amsterdam 2000) 122.

Ross over de waarde van aantrekkelijkheid. Schneider erkent ook dat kleding een medium kan zijn om zich te associëren met een specifieke groep of ideeën waarmee zij de opvattingen van Wickramasinghe over het vormen van een politieke identiteit ondersteunt.⁵⁰

De veelomvattendheid van het concept kleding wordt ook aangehaald door Jean Gelman Taylor die stelt dat kleding niet alleen gaat over sociale relaties, macht en man-vrouw relaties. Het gaat ook om het gebruik van materialen, hoe de kleding tot stand komt en hoe textielarbeiders producten fabriceren. Bovendien stelt zij dat kostuums aan verandering onderhevig zijn. De toenemende urbanisatie, kapitalisme en massaproductie in de industriële tijd droegen daartoe bij.⁵¹

1.2.2 Moderniteit in kleding in de jaren '30

De vooroorlogse mode was bijzonder lastig om te dragen in Nederlands-Indië in verband met het warme en luchtvochtige klimaat. De westerse kleding was nauw gesloten, onpraktisch en te warm. Hierdoor hadden Europese dames de traditionele dracht van de *sarong* (wikkelrok) en *kabaja* (blouse) overgenomen. Eind jaren '20 werd dit kledingbeeld door Europeanen in de kolonie afgekeurd waardoor vrijwel alleen de inheemse bevolking de *sarong* en *kabaja* droeg. In de jaren '30 werden statements gemaakt door Europese gemeenschap in Nederlands-Indië om 'moderniteit' te kunnen uitstralen. Dat moderniteit van kleding nauw verbonden was met de ideeën van de Europese gemeenschap om daarmee afstand te nemen van de inheemse bevolking, bleek onder meer uit observaties die werden gepubliceerd in kranten. Daarin konden de geletterde lezers op de hoogte blijven van de Europese mode die trendsettend was voor de Europese elite. Moderniteit in het kledingbeeld werd daarmee bepaald door deze groep. Daarnaast maakte het afkeuren van de traditionele dracht deel uit van de angst van de Europese gemeenschap om te 'verindischen'.⁵²

Op enkele Engelse schepen was in een brief met kledingvoorschriften voor de eetzaal te lezen, dat het voor Europese dames verboden was om tijdens het avondeten in *kabaja* te verschijnen.⁵³ De westerse mode bood volgens *De Sumatra Post* daarbij een uitkomst:

⁵⁰ J. Schneider, 'From Potlatch to Wal-Mart. Courtly and capitalist hierarchies through dress' in: E. Paulicelli en H. Clark ed., *The fabric of cultures: fashion, identity and globalization* (Londen 2009) 13-26, aldaar 13.

⁵¹ Gelman Taylor, 'Costume and gender', 86.

⁵² E. Locher-Scholten, 'Summer dresses and canned food. European women and Western lifestyles in the Indies, 1900-1942' in: H. Schulte Nordholt, *Outward Appearances. Dressing the state & society in Indonesia* (Leiden 1997) 151-180, aldaar, 160.

⁵³ 'Het kokende eiland. De mode en vrouwenproblemen', *De Sumatra Post*, 04-1-1935.

<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=het+kokende+eiland&facets%5Bspatial%5D%5B%5D=Nederlands-Indi%C3%AB+%7C+Indonesi%C3%AB&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=2%7C20e+eeuw%7C1930->

‘Op Sumatra redde eerst de moderne uitgesneden en over het hoofd aan te trekken japon de blanke vrouw voor het kwaad van de keuze of haar man alleen te laten of in kabaja te gaan.’⁵⁴

Het afkeuren van traditionele kleding door Europeanen die woonachtig waren in Nederlands-Indië moet worden geplaatst in een koloniale context waarbij een duidelijk onderscheid bestond tussen de koloniale bezetters en inheemse bevolking. Moderniteit in het Europese kledingbeeld draaide met name om het ‘trendsettende westerse’ kledingsilhouet, praktisch gebruik, nieuwe stoffen en een zichtbare vorm van (vrouwen)emancipatie. Via Parijs en Nederland vonden deze trends, dankzij de drukpers, ook hun weg naar de Indo-Europese gemeenschap in Nederlands-Indië. Het overnemen van de westerse mode was een manier om ‘koloniale moderniteit’ uit te stralen.⁵⁵

Het belang voor de Europese gemeenschap om zich te kleden naar westerse normen werd ook verwoord door een vrouw van een Nederlandse ambtenaar tijdens een chique liefdadigheidsvoorstelling, die stelde dat de Nederlandse vrouwen in Batavia niet achterliepen op de mode.⁵⁶ Deze voorbeelden laten zien dat ‘moderniteit’ in het kledingbeeld zich niet alleen voordeed in de westerse wereld, maar ook werd geïntroduceerd in niet geïndustrialiseerde samenlevingen. Daarnaast is duidelijk dat de betekenis van kleding van de Europese gemeenschap werd hergedefinieerd en dat dit in nauwe relatie stond met veranderingen van normen, waarden en ideeën in de koloniale samenleving.⁵⁷

De nieuwste westerse mode in de jaren ’30 onderstreepte de Europese identiteit van de koloniale bezetters waardoor het visuele onderscheid ten opzichte van de inheemse bevolking bleef bestaan. Echter, op den duur was het niet alleen de Europese gemeenschap die de westerse mode overnam, zoals onder andere Schulte Nordholt, Locher-Scholten en Gouda aantoonde in diverse studies. In onderzoek naar textiel en kleding wordt steeds vaker de term ‘westernisering’ gebruikt om het adopteren van ‘moderne’ westerse kleding en mode aan te

[1939%7C1935%7C&page=1&coll=ddd&identificer=ddd%3A010971062%3Ampg21%3Aa0096&resultsidentificer=ddd%3A010971062%3Ampg21%3Aa0096](http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=mode+in+Batavia&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=2%7C20e%5B%5D%5B%5D=1939%7C1934%7C&facets%5Bspatial%5D%5B%5D=Nederlands-Indi%C3%AB+%7C+Indonesi%C3%AB&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=Bataviaasch+nieuwsblad&facets%5Btype%5D%5B%5D=artikel&page=1&identificer=ddd%3A011073848%3Ampg21%3Aa0193&resultsidentificer=ddd%3A011073848%3Ampg21%3Aa0193) > (zoals geraadpleegd op 16-4-2016).

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Locher-Scholten, *Women and the Colonial State*, 32.

⁵⁶ ‘Mode in Batavia. Wij zijn “bij” in Indië, *Bataviaasch Nieuwsblad*, 7-12-1934.

<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=mode+in+Batavia&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=2%7C20e%5B%5D%5B%5D=1939%7C1934%7C&facets%5Bspatial%5D%5B%5D=Nederlands-Indi%C3%AB+%7C+Indonesi%C3%AB&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=Bataviaasch+nieuwsblad&facets%5Btype%5D%5B%5D=artikel&page=1&identificer=ddd%3A011073848%3Ampg21%3Aa0193&resultsidentificer=ddd%3A011073848%3Ampg21%3Aa0193>> (zoals geraadpleegd op 16-4-2016).

⁵⁷ L. Lucassen, ‘Staatsvorming, democratisering en sociale zorg: sociaal-politieke ontwikkelingen’ in: K. Davids en M. ’t Hart ed., *De Wereld en Nederland* (Amsterdam 2011) 231-275, aldaar, 260.

duiden. Zo ook door Robert Ross en Anastasia Falierou. De laatstgenoemde auteur onderzoekt hoe westernisering van kleding plaatsvond in het negentiende eeuwse 'traditionele' Ottomaanse Rijk en later in de 'moderne' Turkse Republiek.⁵⁸

⁵⁸ A. Falierou, 'From the Ottoman Empire to the Turkish Republic: Ottoman Turkish Women Clothing between Tradition and Modernity' in: C. Vintilă-Ghițulescu ed., *From Traditional Attire to Modern Dress. Modes of Identification, Modes of Recognition in the Balkans (XVIth- XXth Centuries)* (Cambridge 2011) 175-192, aldaar 176-178.

Hoofdstuk 2: Verandering in de textielimport van Nederlands-Indië van 1931 tot en met 1934

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal welke verschuivingen er plaatsvonden in de textielimport van Nederlands-Indië van 1931 tot en met 1934. Om deze vraag te beantwoorden wordt eerst een historische context van de textielimport geschetst vanaf het midden van de negentiende eeuw tot eind jaren '20 van de twintigste eeuw. Hierdoor kunnen veranderingen in de textielimport en politieke maatregelen in de jaren '30 beter worden geïnterpreteerd. Vervolgens zullen de importcijfers van textiel worden geanalyseerd en wordt gekeken naar de consumptie van verschillende soorten stoffen. Daarnaast is het ook de vraag in hoeverre prijzen van stoffen en het inkomen van belang waren voor de arme inheemse bevolking om bepaalde producten te kopen. Naast het onderzoeken van verschuivingen in de textielimport worden de protectionistische maatregelen uiteen gezet. In hoofdstuk drie worden de effecten van deze maatregelen onderzocht.

Om inzicht te krijgen in de importverhoudingen in de jaren '30 heb ik archieven geraadpleegd die zich bevinden in het Historisch Centrum Overijssel (HCO), het Nationaal Archief (NA) en bronnen uit de Universiteitsbibliotheek in Leiden (UB). Voor het archief van de Java Textiel Maatschappij in het HCO geldt dat dit archief nauwelijks is geraadpleegd voor onderzoek van textiel in Nederlands-Indië. Dit geldt ook voor handelscorrespondentie tussen de Nederlandse textielproducent Ten Cate en importeurs in Nederlands-Indië. Ik vond veel bruikbare informatie en kan het archief voor eventueel vervolgonderzoek aanbevelen.

In de UB trof ik jaaroverzichten aan van het Centraal Kantoor voor de Statistiek over de in- en uitvoer van alle producten in Nederlands-Indië die werden opgesteld in opdracht van het Departement van Economische Zaken. Deze jaaroverzichten zijn allereerst ingedeeld naar het land van herkomst en vervolgens verdeeld in vijftien rubrieken. Het door mij onderzochte textiel bevindt zich in rubriek tien. In de presentatievorm van de jaaroverzichten waren de gevonden cijfers niet direct bruikbaar voor mijn scriptie. Daarom heb ik de importcijfers opnieuw gerubriceerd. De door de overheid gevolgde registratiemethodiek over de jaren bleek bestendig maar het aantal landen en de samenvoegingen van een combinatie van landen bleken per jaar verschillend. Ik heb hier in mijn overzichten rekening mee gehouden, maar deze mutaties hebben verder geen invloed op mijn onderzoek, mede omdat er uit deze landen niet of nauwelijks textiel werd geïmporteerd.

2.1 Europese dominantie tot het begin van de twintigste eeuw

Nederlands-Indië importeerde in de negentiende- en twintigste eeuw veel textiel. Dit waren met name katoenen manufacturen. Hoewel er in Nederlands-Indië wel katoen werd verbouwd, vooral op Java, ontwikkelde zich geen concurrerende katoenindustrie. Het ontbreken hiervan wordt door Pierre van der Eng verklaart door het hoge risico op misoogsten van katoengewassen. De binnenlandse economie van Nederlands-Indië was meer gericht op de agrarische sector. De beperkte hoeveelheid geogste ruwe katoen van hoge kwaliteit werd verscheept vanuit Nederlands-Indië naar het buitenland, zoals China, Japan en landen in Europa. Indische huishoudens produceerden op lokaal niveau wel katoen voor het weven van kleding, maar deze katoen was van mindere kwaliteit dan het geïmporteerde katoen. Het handmatig produceren van stoffen in Nederlands-Indië werd aan het begin van de twintigste eeuw steeds minder, aangezien het traditioneel weven van kleding zeer arbeidsintensief was, terwijl in het buitenland al sprake was van machinale verwerking. Van der Eng verklaart de daling door de toename van geïmporteerde kleding, die veel goedkoper was.⁵⁹ Financiële beweegredenen en het ontbreken van een concurrerende textielindustrie waren oorzaken voor het importeren van grote hoeveelheden katoenen manufacturen en andere vormen van textiel naar Nederlands-Indië.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw ontwikkelde de commerciële stoomvaart naar Azië zich steeds sneller. Europees textiel, vooral uit Nederland en Groot-Brittannië, werd in steeds grotere hoeveelheden in Nederlands-Indië geïmporteerd en de goederen werden ook sneller geleverd. Dit werd onder meer mogelijk gemaakt door de opening van het Suezkanaal in 1869, waarmee de reistijd van stoomschepen aanzienlijk werd verkort, wat nieuwe mogelijkheden bood om handel te drijven met Nederlands-Indië. Een voorbeeld hiervan is de oprichting van twee scheepsrederijen die zorgden voor een toename van handel en personenvervoer tussen Nederland en Nederlands-Indië. In 1870 werd de Stoomvaart Maatschappij Nederland (SMN) opgericht en in 1873 de Rotterdamse Lloyd (RL). In 1891 richtten deze twee bedrijven gezamenlijk de Koninklijke Pakketvaart Maatschappij (KPM) op, die zich toelagde op het handelsverkeer binnen de Indische archipel. De betere bereikbaarheid

⁵⁹ Van der Eng, 'Why Didn't Colonial Indonesia', 1033-1036.

van Nederlands-Indië vanaf 1869 had tot gevolg dat er steeds meer Europeanen particuliere ondernemingen oprichtten in deze kolonie.⁶⁰

Dit bracht ook een verandering in de bevolkingssamenstelling met zich mee. Voor 1870 leefden er slechts 10.000 Europeanen in Nederlands-Indië en in 1900 was dit aantal al verdubbeld. De Europeanen vestigden zich met name in de grote steden en sommigen bezaten ook een buitenhuis in de buitengewesten.⁶¹ Uit de volkstelling van 1930 blijkt dat 246.000 Europeanen woonachtig waren in Nederlands-Indië, wat 0.4 procent was van de totale bevolking van 60.7 miljoen personen in deze archipel. Binnen de groep Europeanen bezaten ruim 200.000 personen de Nederlandse nationaliteit. Hierin bestond nog een onderscheid tussen personen die in Nederlands-Indië waren geboren, ongeveer driekwart van het totaal, en het resterende kwart die als 'totok' waren geboren in Nederland.⁶²

Door de liberalisering van het handelsverkeer breidde de handelcapaciteit zich eind negentiende en begin twintigste eeuw verder uit. Tussen 1870 en 1930 waren katoenen manufacturen het belangrijkste import onderdeel van de textielproducten voor Nederlands-Indië vanuit Nederland. Het marktaandeel van Nederlandse textiel varieerde eind negentiende eeuw tussen de veertig en bijna vijftig procent.⁶³ Naast de toename van de textielhandel in Nederlands-Indië betekende liberalisering ook dat de Nederlandse textielproducenten haar bevoorrechte positie op de Indische markt verloren door toenemende concurrentie, vooral vanuit Japan. De Eerste Wereldoorlog markeert een periode van stagnering van de textielimport en was een keerpunt in de textielmarktverhoudingen in Nederlands-Indië. De positie van het Nederlandse aandeel in de totale textielimport nam sterk af vanwege (logistieke) blokkades en doordat de Nederlandse textielabrikanten zich concentreerden op textiel voor de oorlogsindustrie, aldus H.J. Hesselink. Hierdoor kwam de handel van Nederlands textiel naar Nederlands-Indië nagenoeg stil te liggen.⁶⁴

De handelslijnen tussen Europa en andere delen van de wereld werden tijdens de Eerste Wereldoorlog ernstig gehinderd door een duikbotenoorlog. Concreet hield dit in dat andere landen in plaats van Nederland een groter aandeel kregen in de textielimport van Nederlands-

⁶⁰ J.A.M.L. Huijts en S. Tils, 'De veranderende scheepvaart tussen 1870 en 1930 en de gevolgen voor de handel op Nederlands-Indië' in: E.J. Fischer e.a., *Katoen voor Indië. Sociale ondernemers op het spoor naar vooruitgang 1850-1940* (Amsterdam 1994) 57-73, aldaar 57-61.

⁶¹ H. Burgers, *De Garoeda en de Ooienvaar. Indonesië van kolonie tot nationale staat* (Leiden 2011) 100-102.

⁶² Beets, Van Imhoff en Huisman, 'Demografie', 60.

⁶³ Huijts en Tils, 'De veranderende scheepvaart', 66.

⁶⁴ H.J. Hesselink, *Strategische belangen in een neergaande bedrijfstak. Onderzoek naar de strategische maatregelen in de KRL-industrie in de periode 1950-2000* (Delft 2010) 151.

Indië.⁶⁵ Met name Japan wist zich in tal van verschillende handelssectoren te manifesteren waardoor de totale goederenimport van Nederlands-Indië in 1918 voor twintig procent uit Japan afkomstig was, aldus Howard Dick.⁶⁶ Het Nederlandse aandeel van de import van textielproducten bedroeg na de Eerste Wereldoorlog nog maar zestien procent, om vervolgens te herstellen naar ruim zessentwintig procent in 1929. Tegelijkertijd ontstond in Nederland het besef dat de koloniën niet alleen wingewesten waren maar ook een afzetgebied voor Nederlandse textiel. Hierdoor nam de interesse voor het belang van Nederlands-Indië als afzetgebied voor Nederlands textiel verder toe.⁶⁷

2.2 Veranderde importverhoudingen vanaf 1931

Hoewel het aandeel van de Nederlandse textielimport in Nederlands-Indië eind jaren '20 weer was gestegen ten opzichte van de periode kort na de Eerste Wereldoorlog, bleef de concurrentie uit met name Japan voelbaar. Volgens het *Bataviaasch Nieuwsblad* werd in de Japanse textiel fabrieken steeds meer aandacht besteed aan het produceren van fijne textielproducten, iets wat Nederlandse textielproducenten als hun specialiteit beschouwden. Naast de concurrentie van Japan werd ook China in 1930 gezien als een rivaal van de westerse textiel producerende landen.⁶⁸ Echter, de Chinese concurrentie wordt niet zo uitgebreid in kranten beschreven als de Japanse concurrentie. Uit mijn onderzoek blijkt dat China een ondergeschikte rol speelde.

Volgens *Het nieuws van den dag voor Nederlands-Indië* was de succesvolle Japanse textielexpansie niet verwonderlijk. De financiële en economische jaarboeken van Japan wezen volgens de krant uit dat in 1927 bijna honderdduizend arbeiders werkzaam waren in alleen al de katoenindustrie. Hiervan was vijfentachtig procent vrouw en het dagloon van een arbeider bedroeg gemiddeld fl.1.25 per dag. De arbeiders werkten minimaal 56 uur per week. Volgens

⁶⁵ Lindblad, 'De handel in katoentjes', 96.

⁶⁶ H. Dick, 'Japan's Economic Expansion in the Netherlands Indies Between the First and Second World Wars', *Journal of Southeast Asian Studies* (1989) 244-272, aldaar 247.

⁶⁷ Huijts en Tils, 'De veranderende scheepvaart', 57, 66-68.

⁶⁸ 'De Textiel-industrie', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 9-1-1930.

<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=De+Textiel-industrie%E2%80%99&facets%5Bspatial%5D%5B%5D=Nederlands-Indi%C3%AB+%7C+Indonesi%C3%AB&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=2%7C20e+eeuw%7C1930-1939%7C1930%7C&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=Bataviaasch+nieuwsblad&identifier=ddd%3A011072592%3Ampg21%3Aa0146&resultsidentifier=ddd%3A011072592%3Ampg21%3Aa0146>> (zoals geraadpleegd op 20-4-2016).

de krant was de 'Jap' ijveriger en goedkoper dan de textielarbeiders in Nederland en Groot-Brittannië.⁶⁹

Onderstaande gegevens over de totale textielimport van Nederlands-Indië van 1931 tot en met 1934 laten zien dat in deze periode het meeste textiel werd geïmporteerd uit Japan en dat er vier jaren op rij sprake was van een stijging van het Japanse aandeel. Zoals eerder aangegeven heb ik voor onderstaande tabellen de statistische gegevens, afkomstig uit jaarboeken van de in- en uitvoer van Nederlands-Indië no. 140 en no. 178 van het Departement van Economische Zaken, opnieuw gerubriceerd en berekend per land in de verschillende jaren om zo een vergelijking te kunnen maken over de importverhoudingen naar land van herkomst.

Tabel 1: Totale textielimport Nederlands-Indië van 1931-1934*¹

G = gewicht x 1000 KG

% = aandeel van de totale import

Import vanuit:	1931		1932		1933		1934	
	G	%	G	%	G	%	G	%
Nederland	14.409	19,2%	10.072	11,6%	4.481	4,5%	6.209	6,6%
Groot-Brittannië	6.016	8,0%	6.586	7,6%	4.852	4,9%	3.328	3,5%
Japan	38.462	51,2%	56.879	65,7%	75.716	76,6%	72.333	77,0%
China	3.663	4,9%	1.447	1,7%	2.628	2,7%	3.098	3,3%
Singapore	4.997	6,7%	5.239	6,0%	5.698	5,8%	4.173	4,4%
Overige landen* ²	7.504	10,0%	6.389	7,4%	5.507	5,6%	4.799	5,1%
Totaal	75.051	100	86.612	100	98.882	100	93.940	100

Bronnen: Jaaroverzichten van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken. Voor bovenstaande tabel zijn de gegevens uit jaarboeken van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken, opnieuw door mij gerubriceerd en berekend per land.

*¹ De totale import betreft alle manufacturen, garens en confectiekleding.

*² Overige landen zijn: Duitsland, Frankrijk, België en Luxemburg, Italië, Zwitserland, Oostenrijk, Hongarije, Tsjecho-Slowakije, Polen, Verenigde Staten, Canada, Brits-Indië incl. Ceylon, Siam, Penang, Brits-Maleisië, Hongkong, Australië en Nieuw-Zeeland.

De importgegevens van 1931 tot en met 1934 tonen aan dat het Japanse aandeel flink toenam van ruim 51 procent in 1931 naar 77 procent in 1934, een stijging van ongeveer 25 procent. De Japanse textielexpansie ging vooral ten koste van het Nederlandse aandeel dat binnen drie jaar

⁶⁹ 'Japanse statistische gegevens', *Het nieuws van den dag voor Nederlands-Indië*, 19-3-1929.

<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=textiel&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=Het+nieuws+van+den+dag+voor+Nederlandsch-Indië%CC%88&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=2%7C20e+eeuw%7C1920-1929%7C1929%7C&page=4&iidentifier=ddd%3A010221425%3Ampg21%3Aa0004&resultsidentifier=ddd%3A010221425%3Ampg21%3Aa0004>> (zoals geraadpleegd op 20-4-2016).

dramatisch was gedaald en in 1933 op een dieptepunt kwam en nog maar vier en half procent uitmaakte van de totale import. Als gevolg van de door de Nederlandse overheid getroffen protectionistische maatregelen in 1933 trad in het jaar daarna enig herstel op voor de Nederlandse belangen. Het Nederlandse aandeel nam in 1934 toe met iets meer dan twee procent. Naast Nederland en Japan zien we ook sterke wijzigingen van de importverhoudingen van de andere landen. De jaarcijfers van de totale textielimport zijn wat onregelmatig. Dit kan te maken hebben met vraag en aanbod, koopkrachtveranderingen of is mogelijk het gevolg van de registratiemethodiek, voorraadvorming of leveringsmomenten. In hoofdstuk drie wordt hierop verder ingegaan.

Gesteld kan worden dat er in de periode 1931 tot en met 1934 sprake is van een lichte toename van de totale textielimport van Nederlands-Indië. Ook noemenswaardig is het feit dat er in de periode van 1931 tot en met 1934 voor Singapore nauwelijks iets veranderde. Singapore was van oudsher een belangrijk handelscentrum dat sinds 1824, middels het Londens Traktaat, een kolonie was van Groot-Brittannië.⁷⁰ Als handelscentrum ging het vooral om doorvoerhandel van producten en niet zozeer om eigen productie. Met betrekking tot de textielimport vanuit Singapore, hoeven deze producten daar dus niet geproduceerd te zijn.

Tabel 2: Import manufacturen in Nederlands-Indië van 1931-1934

G= gewicht x 1000 KG

% = aandeel van de totale import

Import vanuit:	1931		1932		1933		1934	
	G	%	G	%	G	%	G	%
Nederland	13.476	21,4%	9.490	12,8%	3.735	4,5%	5.526	7,1%
Groot-Brittannië	4.965	7,9%	5.378	7,3%	3.562	4,3%	2.387	3,1%
Japan	34.886	55,4%	50.594	68,3%	66.777	80,8%	63.134	81,4%
China	1.158	1,8%	633	0,9%	673	0,8%	753	1,0%
Singapore	4.173	6,6%	4.483	6,1%	4.954	6,0%	3.351	4,3%
Overige landen*	4.338	6,9%	3.472	4,7%	2.967	3,6%	2.425	3,1%
Totaal	62.996	100	74.050	100	82.668	100	77.576	100

Bronnen: Jaaroverzichten van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken. Voor bovenstaande tabel zijn de gegevens uit jaarboeken van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken, opnieuw door mij gerubriceerd en berekend per land.

*Overige landen zijn: Duitsland, Frankrijk, België en Luxemburg, Italië, Zwitserland, Oostenrijk, Hongarije, Tsjechoslowakije, Polen, Verenigde Staten, Canada, Brits-Indië incl. Ceylon, Siam, Penang, Brits-Maleisië, Hongkong, Australië en Nieuw-Zeeland.

⁷⁰ W. van den Doel, *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee vanaf 1800* (Amsterdam 2011) 95.

Het grootste deel van de textielimport in Nederlands-Indië bestond vooral uit katoenen manufacturen. Andere manufacturen zoals wol, zijde en linnen werden weinig geïmporteerd.⁷¹ Deze laatstgenoemde stoffen waren relatief duur ten opzichte van de katoenen (ongebleekte, geverfde, bedrukte en bont geweven) manufacturen.⁷² De hogere prijs van wol, zijde en linnen zorgde ervoor dat deze stoffen vooral werden gekocht door Europeanen die slechts een kleine groep vormden in de koloniale samenleving. De prijs was voor deze groep minder belangrijk. Voor hen speelde vooral kranten en tijdschriften een belangrijke rol bij de keus van de stoffen. Zo werden er in toenemende mate foto's van bekende Hollywood sterren gepubliceerd waarin naast kledingdetails ook stoffen en kleuren werden vermeld.⁷³

Daarnaast zorgden allerlei publicaties en afbeeldingen in tijdschriften en kranten over de laatste westerse mode en het benoemen van de stoffen er voor dat de kapitaalkrachtige Europese consument werd gestimuleerd om kleding te laten maken van duurdere manufacturen.⁷⁴ In deze optiek is het consumeren van bepaalde stoffen door de Europese gemeenschap sterk verbonden met het concept 'witheid' van Elsbeth Locher-Scholten. Door duurdere stoffen te consumeren en de laatste mode te dragen probeerden Europeanen hun hogere sociale positie te legitimeren.

Vanuit Nederland werd vooral gebleekt katoen geïmporteerd. Gebleekt katoen werd veel door Europeanen gebruikt om kostuums van te maken. Europese mannen droegen vaak een wit pak, de '*djas toetoe*', veelal gemaakt van wit katoen. De witte kleur symboliseerde de rijkdom van Europeanen en liet zien dat zij geen vies werk hoefden te doen. Wit katoen was ook duur omdat het bleekproces een tijdrovende en daardoor dure handeling was.⁷⁵ De status

⁷¹ Zie hiervoor bijlage 1 met een onderverdeling van manufacturen naar verschillende soorten die werden geïmporteerd uit Nederland, Groot-Brittannië, Japan, China en Singapore.

⁷² Zie hiervoor groep X met de gewichten van de manufacturen (x 1000KG) in relatie tot de waarde in f 1000,- in: Jaaroverzichten van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken.

⁷³ 'De mode in Hollywood. Helen Johnson van de Metro-Goldwyn-Mayer in een gracieuze négligé uit zacht roze zijde', *Soerabaijasch handelsblad*, 14-6-1930.

<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%E2%80%98De+mode+in+Hollywood&facets%5Bspatial%5D%5B%5D=Nederlands-Indi%C3%AB+%7C+Indonesi%C3%AB&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=Soerabaijasch+handelsblad&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=2%7C20e_eeuw%7C1930-1939%7C1930%7C&page=1&identificer=ddd%3A011108863%3Ampg21%3Aa0222&resultsidentificer=ddd%3A011108863%3Ampg21%3Aa0222> (zoals geraadpleegd op 4-4-2016).

⁷⁴ 'Een avondjapon uit velours façonne, gearneerd met groote satijnen strik en schouderband uit een rank bloemen', *De Sumatra Post*, 8-3-1930.

<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=Een+avondjapon+&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=De+Sumatra+post&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=2%7C20e_eeuw%7C1930-1939%7C1930%7C&page=1&coll=ddd&identificer=ddd%3A010360954%3Ampg21%3Aa0198&resultsidentificer=ddd%3A010360954%3Ampg21%3Aa0198> (zoals geraadpleegd op 4-4-2016).

⁷⁵ Bronkhorst, Wils en Van Geleuken, *Tropenecht*, 83.

en sociale positie die aan gebleekt katoen kon worden ontleend sluit aan op de bevindingen van Frances Gouda over het uitstralen van macht. Ook was het dragen van gebleekt katoen door Europeanen een vorm van non-verbale communicatie en expressie van identiteit, wat aansluit bij de analyses van Nira Wickramasinghe en Elsbeth Locher-Scholten. Daarnaast werd gebleekt katoen ook gebruikt als basis voor het maken van stoffen die pasten bij de inheemse cultuur, zoals batik. Vermoedelijk is het gebruik van gebleekt katoen vanwege de hogere prijs onder de arme inheemse bevolking niet groot geweest.

Katoenen manufacturen die ongebleekt waren, of geverfd, gedrukt en bont geweven, werden naar verhouding meer geïmporteerd.⁷⁶ Ongebleekte katoenen manufacturen waren gewild door de relatief lage prijs en het draagcomfort en waren het meest aantrekkelijk voor de inheemse bevolking. De arme laag van de bevolking, vooral mannen, droeg met name kleding gemaakt van geverfd en gedrukt katoen. Deze kleding werd gemaakt van lappen stof van relatief kleine afmetingen (28 inch of minder), die bestonden uit minder dan 33 draden per 7 x 7mm².⁷⁷ Daarnaast droegen arme inheemse mannen vaak broeken die waren gemaakt uit katoenen drillings en jeans.⁷⁸ Bont geweven katoenen manufacturen waren onder de gehele inheemse bevolking populair. Dit zijn katoenen manufacturen met een ruitmotief⁷⁹, dat lijkt op het in Nederland bekende 'boerenbont', een eenvoudig geblokt weefsel in twee kleuren.⁸⁰

Een voorbeeld is de *kain poleng*, een bont geweven stof waarvan de ruiten meestal wit en zwart zijn, die (nog steeds) gedragen wordt als *sarong* door mannelijke hindoes op Bali tijdens religieuze ceremonies. De *kain poleng* wordt ook nog steeds gebruikt voor het decoreren van een tempels.⁸¹ Het gebruiken van (bont geweven) manufacturen kan dus ook een religieus doel dienen. Bij het dragen van batikdoeken waren kleuren en patronen ook sterk verbonden met de binnenlandse cultuur en kleurenfilosofie. In hoofdstuk vier zal hier dieper op worden ingegaan. Van bont geweven katoenen stoffen werden ook andere kledingstukken

⁷⁶ Zie hiervoor groep X met de gewichten van de manufacturen (x 1000KG) in relatie tot de waarde in f 1000,- in: Jaaroverzichten van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken.

⁷⁷ NA, MEZ-DHN, inv. nr. 6120. Notulen van vergadering op 20 mei 1936 van de Werkcommissie voor de herziening van de indeling van de contingentering van diverse manufacturen.

⁷⁸ Een zogenaemde 'drilling' is een zware en dicht geweven katoenen stof. Jeans wordt gemaakt van denim stof, dit is een stevige dichtgewoven katoenen (spijker) stof. Zie hiervoor het AMFI Stofnamenregister (Amsterdam, januari 2008) dat is opgesteld door Annemieke Velzeboer, docent Stoffen en Textiel aan de Hogeschool van Amsterdam. <<https://student.hva.nl/binaries/content/...a-z.../stofnamenregister.pdf>> (zoals geraadpleegd op 16-4-2016).

⁷⁹ E.C. van Kesteren, *De Indische Gids. Staat- en Letterkundig Tijdschrift*, jaargang 4 deel 2 (1822) 721.

⁸⁰ Boerenbont is een eenvoudig geblokt weefsel in twee kleuren, zie hiervoor het AMFI Stofnamenregister van Annemieke Velzeboer.

⁸¹ <<http://www.tnol.asia/arts-culture/18740-kain-poleng-textile-pattern-with-meaning.html> Geraadpleegd op 16-4-2016> (zoals geraadpleegd op 16-4-2016).

gemaakt zoals shirts. In het bijzonder worden ook 'pyjama's' genoemd in een notulen van de Werkcommissie voor herziening van de indeling van de contingentering van diverse manufacturen.⁸² De vrouwen uit de armste laag van de bevolking droegen kleding, vervaardigd uit geverfde en gedrukte katoenen stoffen zoals shirts, *kabaja's* en *sarongs*, die niet breder waren dan 24 inch.⁸³

Afbeelding 1: Oude Balinese man met een bont geweven katoenen shirt, omstreeks 1920.

Bron: KITLV #9234.

Thomas Lindblad stelt dat al eind jaren '20 in de twintigste eeuw enige stabilisatie optrad in de import van manufacturen en dat daarbij drie segmenten van ongeveer gelijke omvang konden worden onderscheiden. Dit waren Nederlandse gebleekte manufacturen, Engelse manufacturen van dure kwaliteit en goedkope ongebleekte manufacturen uit Japan.⁸⁴ Tussen 1931 en 1935 waren deze verhoudingen drastisch veranderd. J.W. Korsten en R.M. van Londen menen echter dat de Nederlandse textielindustrie zich in de jaren '30 op het terrein van gebleekte katoenen manufacturen wist te handhaven op de Indische markt, aangezien de Japanse textielindustrie de bleektechniek minder goed beheerste.⁸⁵

De importgegevens (zie bijlage1) wijzen uit dat gebleekte katoenen manufacturen inderdaad het grootste aandeel was van de totale manufacturenimport uit Nederland. Niettemin, was dit aandeel in vier jaar tijd sterk teruggelopen en werden veruit de meeste gebleekte manufacturen uit Japan geïmporteerd, waardoor er naar mijn mening geen sprake was van het 'handhaven' van het aandeel Nederlands gebleekt katoen. In de jaren 1931 tot en met 1933 was er juist sprake van een substantiële groei van gebleekte manufacturen uit Japan en een forse daling vanuit Nederland. Daarnaast valt op dat het aandeel van ongebleekt katoen

⁸² NA, MEZ-DHN, inv. nr. 6120. Notulen van vergadering op 20 mei 1936 van de Werkcommissie voor de herziening van de indeling van de contingentering van diverse manufacturen.

⁸³ NA, MEZ-DHN, inv. nr. 6120. Notulen van vergadering op 13 mei 1936 van de Werkcommissie voor de herziening van de indeling van de contingentering van diverse manufacturen.

⁸⁴ Lindblad, 'De handel in katoentjes', aldaar 97.

⁸⁵ J.W. Korsten, en R.M. van Londen, 'Opkomst en neergang. De Indische markt, de textielindustrie en de firma H.P. Gelderman & Zonen 1890-1940' in: E.J. Fischer e.a., *Katoen voor Indië. Sociale ondernemers op het spoor naar vooruitgang 1850-1940* (Amsterdam 1994) 75-97, aldaar 82.

uit Japan redelijk stabiel bleef, maar dat er ook een enorme toename van Japanse geïmporteerde geverfde, gedrukte en bont geweven katoenen manufacturen valt te constateren.⁸⁶

Singapore neemt ook een bijzondere plek in. Ondanks de opkomst van Japanse manufacturen wist 'doorvoerland' Singapore haar positie voor verschillende soorten katoenen manufacturen van 1931 tot en met 1933 te verbeteren (zie bijlage 1). De posities van met name Nederland en Groot-Brittannië kwamen hiermee onder druk te staan. De import van diverse katoenen manufacturen werd vanuit deze twee landen binnen vier jaar meer dan gehalveerd. De positie van China is ook opmerkelijk aangezien er uit dit land naar verhouding weinig zijden manufacturen werden geïmporteerd, terwijl dit land een rijke geschiedenis heeft met betrekking tot de zijdehandel. Mogelijk kwam dit door de verlate industrialisatie van de Chinese weverijen.⁸⁷

Tabel 3: Import garens in Nederlands-Indië van 1931-1934

G = gewicht x 1000 KG

% = aandeel van de totale import

Import vanuit:	1931		1932		1933		1934	
	G	%	G	%	G	%	G	%
Nederland	626	10,0%	332	5,8%	471	7,0%	482	6,8%
Groot-Brittannië	956	15,2%	1.118	19,7%	1.218	18,0%	862	12,2%
Japan	594	9,4%	1.773	31,2%	1.757	26,0%	2.050	29,1%
China	2.050	32,6%	615	10,8%	1.843	27,2%	2.247	31,8%
Singapore	367	5,8%	357	6,3%	339	5,0%	419	5,9%
Overige landen*	1.694	26,9%	1.487	26,2%	1.138	16,8%	995	14,1%
Totaal	6.287	100	5.682	100	6.766	100	7.055	100

Bronnen: Jaaroverzichten van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken. Voor bovenstaande tabel zijn de gegevens uit jaarboeken van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken, opnieuw door mij gerubriceerd en berekend per land.

*Overige landen zijn: Duitsland, Frankrijk, België en Luxemburg, Italië, Zwitserland, Oostenrijk, Hongarije, Tsjechoslowakije, Polen, Verenigde Staten, Canada, Brits-Indië incl. Ceylon, Brits-Maleisië, Penang, Hongkong, Australië en Nieuw-Zeeland.

⁸⁶ Zie hiervoor bijlage 1 met een onderverdeling van manufacturen naar verschillende soorten die werden geïmporteerd uit Nederland, Groot-Brittannië, Japan, China en Singapore.

⁸⁷ Zie hiervoor bijlage 1 met een onderverdeling van manufacturen naar verschillende soorten die werden geïmporteerd uit Nederland, Groot-Brittannië, Japan, China en Singapore. Daarnaast laten cijfers in groep X nummer 5 zien (bronnen: Jaaroverzichten van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken) dat de import van zijden- en halfzijden garens uit China lager was dan Japan en Singapore.

De cijfers van de totaal geïmporteerde garens van 1931 tot en met 1934 tonen aan dat de totale hoeveelheden over deze periode stabiel bleven, zie hiervoor tabel 3. Wel wijzigden de importverhoudingen ten gunste van Japan. Het Japanse aandeel steeg tussen 1931 en eind 1934 met bijna twintig procent, wat ten koste ging van de import vanuit de andere landen, waarbij China haar positie als marktleider wist te behouden. In dit opzicht is het frappant dat geïmporteerde (kunst)zijden garens in Nederlands-Indië grotendeels afkomstig waren uit China, terwijl er naar verhouding weinig zijden manufacturen uit dit land werden geïmporteerd. Zijden garens waren ook afkomstig uit Groot-Brittannië, Singapore, Hongkong en Japan. Desalniettemin was China hoofdleverancier van de totale import van zijden garens.⁸⁸

Tabel 4: Import confectiekleding in Nederlands-Indië van 1931-1934

G = gewicht x 1000 KG

% = aandeel van de totale import

Import vanuit	1931		1932		1933		1934	
	G	%	G	%	G	%	G	%
Nederland	307	5,3%	250	3,6%	275	2,9%	201	2,2%
Groot-Brittannië	95	1,6%	90	1,3%	72	0,8%	79	0,8%
Japan	2.982	51,7%	4.512	65,6%	7.182	76,0%	7.149	76,8%
China	455	7,9%	199	2,9%	112	1,2%	98	1,1%
Singapore	457	7,9%	399	5,8%	405	4,3%	403	4,3%
Overige landen*	1.472	25,5%	1.430	20,8%	1.402	14,8%	1.379	14,8%
Totaal	5.768	100	6.880	100	9.448	100	9.309	100

Bronnen: Jaaroverzichten van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken. Voor bovenstaande tabel zijn de gegevens uit jaarboeken van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken, opnieuw door mij gerubriceerd en berekend per land.

*Overige landen zijn: Duitsland, Frankrijk, België en Luxemburg Italië, Zwitserland, Oostenrijk, Hongarije, Tsjecho-Slowakije, Polen, Verenigde Staten, Canada, Brits-Indië incl. Ceylon, Siam, Penang, Hongkong, Australië en Nieuw-Zeeland.

Een klein deel van de textielimport in Nederlands-Indië bestond uit confectiekleding. Een verklaring voor het beperkte aandeel is dat confectiekleding vooral werd gedragen door de Europese bevolking en daarom was er maar een kleine afzetmarkt. Het merendeel van de

⁸⁸ Jaaroverzichten van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken. Dit blijkt uit een vergelijking tussen landen waaruit zijden werd geïmporteerd, zie hiervoor groep X nummers 550-2550-554-558-2558.

confectiekleding bestond uit typisch ‘westerse’ producten zoals kousen, sokken, capes en dameshoeden.⁸⁹

Een aparte categorie vormden de ‘hoofddeksels’ waaronder ook de ‘fezzen’ vielen. Deze geïmporteerde fezzen werden door moslimmannen gedragen en met name door Arabieren. Overigens was er begin jaren ’30 wel een kleine moderevolutie onder de fezzen. In 1931 droegen de meeste Arabieren op west-Java geen rode fez meer. Dit was een protest tegen de behandeling van Arabieren in Tripoli. De Arabieren in Nederlands-Indië wilden daarmee ‘hun landgenoten ondersteunen.’ Als alternatief droegen Arabische mannen een ‘witte muts’ of ‘inheemsche hoge wollen koepiah’, aldus *Het nieuws van den dag voor Nederlands-Indië*. Dit had tot gevolg dat veel Arabische winkels een overschot hadden aan rode fezzen en noodgedwongen probeerden dit product te verkopen aan ondernemers in midden- en oost-Java waar geen boycot was ingesteld door de Arabische gemeenschap. Een groot gedeelte van de mannelijke inheemse moslimbevolking in Nederlands-Indië droeg echter een wollen *koepiah*, die enigszins op een fez lijkt.⁹⁰

Ondanks de geringe omvang van de confectiekleding in vergelijking met manufacturen en garens valt op dat de hoeveelheden die worden uitgedrukt in gewicht, wel een sterke toename laten zien. In vier jaar nam de totale import van confectiekleding met meer dan zestig procent toe, waarbij de meeste kleding afkomstig was uit Japan.

2.3 De opkomst van textielgigant Japan

Uit alle bovenstaande gegevens blijkt dat Japan zich begin jaren ’30 een vooraanstaande positie had verworven in de textielimport van Nederlands-Indië. Deze opkomst kan niet alleen worden verklaard door veranderingen van de handelsverhoudingen na de Eerste Wereldoorlog. Een belangrijke factor was de beslissing van de Japanse regering om in 1931 de nationale munt, de Yen, los te koppelen van de Gouden Standaard.⁹¹ Hierdoor daalde de Yen met veertig procent in waarde ten opzichte van het Britse pond en zestig procent ten opzichte van de Amerikaanse dollar en Nederlandse gulden. De consequentie van deze maatregel was dat Japanse producten

⁸⁹ Zie hiervoor groep X nummer 3119 in: Jaaroverzichten van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken.

⁹⁰ ‘Geen Rode Tarboes. De Arabische Boycot’, *Het nieuws van den dag voor Nederlands-Indië*, 6-8-1931. <<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=Geen+Roode+Tarboes&coll=ddd&identificer=ddd%3A010229257%3Ampg21%3Aa0103&resultsidentificer=ddd%3A010229257%3Ampg21%3Aa0103>> (zoals geraadpleegd op 12-4-2016).

⁹¹ De Gouden Standaard was een systeem, dat functioneerde van het midden van de negentiende eeuw tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw, van vaste wisselkoersen waarbij valuta werd gekoppeld aan een bepaalde hoeveelheid goud. Zie hiervoor kader 7.3 in: J. Touwen, ‘Expansie, stagnatie en globalisering: economische ontwikkelingen’ in: K. Davids en M. ’t Hart ed., *De Wereld en Nederland* (Amsterdam 2011)185-230, aldaar 197.

bijzonder goedkoop werden op de wereldmarkt en vooral in de textielindustrie.⁹² Daarnaast lagen de productiekosten, onder andere door verregaande industrialisatie, in Japan ook nog eens lager dan in Europese landen waardoor er een extra kostenvoordeel optrad.⁹³ Andere belangrijke elementen waren, volgens W.F. Kroese, de lage Japanse lonen en ijverige textielarbeiders in vergelijking met Europese landen.⁹⁴

De kwaliteit van Japanse textielproducten werd over het algemeen als minder goed beschouwd in vergelijking met producten uit Nederland en Groot-Brittannië. Desondanks blonk Japan in sommige opzichten uit, volgens W.F. Kroese. Voorbeelden zijn het mengen van laag geklasseerde en betere katoensoorten dat resulteerde in redelijk goede (weef)garens die een basis legden voor een lage kostprijs. Daarnaast waren de Japanse spinnerijen onderscheidend door een logische opzet van machines in fabrieken. Ook het ontwikkelen van het nieuwe 'superhighdraft' spinnen, een techniek waarbij alle deelbewerkingen waren uitgeschakeld, was snel en goedkoop.⁹⁵

De Japanse opkomst in de textielindustrie bleef ook bij de Nederlandse pers niet onopgemerkt. De *Sumatra Post* sprak van een 'Aziatisering van den invoer' die gepaard ging met een agressieve Japanse handelspolitiek.⁹⁶ Deze handelspolitiek werd in gang gezet na de Meiji Restoratie in 1868. De leiders van deze coupe wilden Japan moderniseren naar westers voorbeeld. Dit moest ervoor zorgen dat de, volgens Japan, oneerlijke handelsverdragen die waren ontstaan door de zogenoemde 'gunboat diplomacy' van westerse landen, tegen werden gegaan. Hiervoor waren enkele hervormingen nodig. De Japanse politiek werd gecentraliseerd, er werd een modern leger gevormd naar westers voorbeeld en verregaande industrialisering werd gestimuleerd. Daarnaast maakte ook imperialisme een belangrijk deel uit van de nieuwe buitenlandse politiek. Het Japanse verlangen om koloniën te stichten, de oorlog met Rusland in 1904 en het Mantsjoerije incident met China in 1931 veroorzaakten scepticisme onder Europese landen die koloniën bezaten in Azië. Ook de Japanse overheersing in Korea en

⁹² Dick, 'Japan's Economic Expansion', 251.

⁹³ H. Shimizu, 'Anglo- Japanese Competition in the Textile Trade in the Inter-war Period: A case Study of Iraq, 1932-1941', *Middle eastern Studies* (1984) 259-289, aldaar 259.

⁹⁴ W.F. Kroese, 'De Japanse katoenindustrie', *De Economist* (1950) 728-771, aldaar 742.

⁹⁵ *Ibidem*, 729.

⁹⁶ 'Japansch-Nederlandse belangentegenstellingen. De Aziatisering van den Indischen invoer', *De Sumatra Post*, 16-11-1933.

<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=Indischen+invoer%E2%80%99&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=De+Sumatra+post&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=2%7C20e+eeuw%7C1930-1939%7C1933%7C&page=1&identifier=ddd%3A010970944%3Ampg21%3Aa0092&resultsidentifier=ddd%3A010970944%3Ampg21%3Aa0092>> (zoals geraadpleegd op 18-4-2016).

Taiwan bevestigde Europese landen en koloniale overheden dat de buitenlandse politiek van Japan sterk verweven was met koloniale ambities.⁹⁷

Door het vrijwel geheel sluiten van de Chinese markten, naar aanleiding van het Mantsjoerije incident waarbij Japan deze Chinese provincie probeerde te bezetten, moest Japan op zoek naar een andere grote afzetmarkt voor textiel, zoals Nederlands-Indië.⁹⁸ De Japanse buitenlandse politiek zorgde daarmee voor internationale spanningen.⁹⁹ Volgens W.F. Kroese lag het doelbewust streven naar machtsuitbreiding van de Japanse overheid dan ook aan de basis van de enorme prijsconcessies. Kroese stelt dat de Japanse overheid gehaast te werk was gegaan en vermoedelijk onnodig lage prijsnoteringen had afgegeven.¹⁰⁰

Het 'spotgoedkope' textiel uit Japan maakte het mogelijk om tussen 1931 en 1935 de import van buitenlands textiel in Nederlands-Indië te domineren. De overwegend arme inheemse bevolking van Nederlands-Indië verkoos de goedkopere textielproducten uit Japan in plaats van relatief dure producten uit (met name) Nederland en Groot-Brittannië. Opvallend hierbij is dat het aandeel van Nederland in de totale textielimport harder terugliep dan Groot-Brittannië. Een verklaring voor het relatief grote verschil in afname is de devaluatie van het Britse pond in 1931, waardoor het voor importeurs in Nederlands-Indië goedkoper werd om textiel uit dit land te importeren in vergelijking met Nederland. J.W. Korten en R.M. van Londen stellen dat de hevige prijsconcurrentie op de textielmarkt ervoor zorgde dat de Nederlandse textielabrikanten grote verliezen leden.¹⁰¹

Cijfers over de in- en uitvoer van Nederlands-Indië (zie bijlage 1) wijzen uit dat de omvang vooral terugliep bij de gebleekte katoenen manufacturen. Enkele andere soorten katoenen manufacturen (geverfde, gedrukte en bont geweven) uit Groot-Brittannië namen juist

⁹⁷ E. Kurashige Tipton, 'Japan: The Meiji Restoration 1868-1945' in: J. Masselos ed., *The Great Empires of Asia* (2010 Londen) 192-217, aldaar 194-197, 203-205, 206-210.

⁹⁸ 'Uit de pers. Japan en Indië', *Soerabaijasch Handelsblad*, 6-3-1934.

<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=uit+de+pers+Japan+en+Indi%C3%AB%E2%80%99&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=Soerabaijasch+handelsblad&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=2%7C20e+eeuw%7C1930-1939%7C1934%7C&page=1&identifier=ddd%3A011109929%3Ampg21%3Aa0098&resultsidentifier=ddd%3A011109929%3Ampg21%3Aa0098>> (zoals geraadpleegd op 18-4-2016).

⁹⁹ 'Japansch-Nederlandse belangentegenstellingen. De Aziatisering van den Indischen invoer', *De Sumatra Post*, 16-11-1933.

<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=Indischen+invoer%E2%80%99&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=De+Sumatra+post&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=2%7C20e+eeuw%7C1930-1939%7C1933%7C&page=1&identifier=ddd%3A010970944%3Ampg21%3Aa0092&resultsidentifier=ddd%3A010970944%3Ampg21%3Aa0092>> (zoals geraadpleegd op 18-4-2016)

¹⁰⁰ Kroese, 'De Japanse katoenindustrie', 757.

¹⁰¹ Korsten en Van Londen, 'Opkomst en neergang', 82.

in 1932 toe ten gevolge van de devaluatie van het Britse pond. Overigens was deze toename ten opzichte van het aandeel van Japan niet spectaculair.

De grote toename van het Japanse aandeel stond in directe relatie met de afnemende koopkracht van de inheemse bevolking. De conclusie dat de arme inheemse bevolking het goedkope Japanse textiel verkoos boven duurere producten uit Nederland en Groot-Brittannië sluit aan op de bevindingen van Tirthankar Roy, die in zijn onderzoek naar de consumptie van katoen in India, ook concludeerde dat het consumeren van kleding sterk verbonden is met de prijs van kleding en het inkomen van consumenten.¹⁰²

Het is lastig vast te stellen hoeveel de inheemse bevolking precies verdiende en te besteden had voor het aanschaffen van stoffen en kleding en welke inkomensverschillen er bestonden tussen beroepsgroepen. Volgens de verzamelde gegevens van J.W. Korsten en R.M. van Londen was er tussen 1930 en 1935 wel een daling van het reële loon op Java en Madoera.¹⁰³ De geringe koopkracht in relatie tot goedkoper geproduceerd textiel uit Japan en de bestaande zorgen over deze ontwikkeling worden ook genoemd in handelscorrespondentie tussen importeur Jacobson van den Berg & Co. en Koninklijke Nijverdal Ten Cate N.V..

In deze handelscorrespondentie en tevens in stukken van het Ministerie van Handel en Nijverheid, wordt met de inheemse bevolking de arme bevolking bedoelt die met name werkzaam was als boer of koelie. Voor de boerenbevolking gold dat koopkracht nauw verbonden was met de prijzen van rijst, suiker, koffie en rubber. De internationale economische depressie had grote invloed op de prijzen van deze grondstoffen, die goedkoper werden en onder de kostprijs werden aangeboden.¹⁰⁴

Jacobson van den Berg & Co. bezat kantoren op Java, Celebes, Sumatra, Borneo en Bali. In februari 1930 berichtte het agentschap uit Makassar op Celebes dat de prijzen van verschillende afmetingen gebleekt katoen moesten worden verlaagd omdat de bevolking minder geld te besteden had en weigerde eerder gehanteerde prijzen te betalen. Daarnaast meldde het agentschap dat de markt van Celebes steeds meer onder invloed kwam te staan van textielprijzen op Java, die ten gevolge van grootschalige textielimport uit Japan, steeds verder

¹⁰² Roy, 'Consumption of Cotton', 76, 80.

¹⁰³ Korsten en Van Londen, 'Opkomst en neergang', 79.

¹⁰⁴ 'Financiën en economie. Jaarverslag koloniale bank', *De Sumatra Post*, 15-6-1931.
<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=Financi%C3%ABn+en+economie.+Jaarverslag+koloniale+bank%E2%80%99&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=De+Sumatra+post&identifier=ddd%3A010970616%3Ampg21%3Aa0102&resultsidentifier=ddd%3A010970616%3Ampg21%3Aa0102>> (zoals geraadpleegd op 14-4-2016).

daalden.¹⁰⁵ Ondanks prijsverlagingen zag het agentschap van Jacobson van den Berg & Co. in Makassar zich genoodzaakt om sommige orders bij Ten Cate stop te zetten in augustus 1930.¹⁰⁶ De vooruitzichten waren een jaar later volgens het agentschap nog steeds niet rooskleurig:

‘(...) Wie weet echter voor welke verrassingen andere importeurs ons dan weer stellen? Zoowel voor de whites als fancies worden nu al twee jaar lang partyen op de markt geworpen, die ver onder de replacing verkocht worden. Er is dan geen sprake van reële pryzen, maar intusschen wordt de markt er maar mee volgestopt en het pryspeil bedorven.’¹⁰⁷

Hoewel de Japanse manufacturen een grote bedreiging vormden voor de Nederlandse export van manufacturen was Japan niet het enige land dat de Nederlandse importeurs en producenten zorgen baarde. Naast de laag geprijsde manufacturen uit Japan was er ook de vrees voor aanvoer van goedkope Engelse manufacturen. De toenemende concurrentie had tot gevolg dat lokale inkopers in Nederlands-Indië een flinke prijsreductie wilden bedingen bij importeurs.¹⁰⁸ Het agentschap van Jacobson van den Berg & Co. in Palembang, op Sumatra, ondervond hinder van de Engelse manufacturen die tegen lage prijzen werden aangeboden. Deze manufacturen vonden via Singapore hun weg naar Nederlands-Indië waarbij Sumatra vanwege geografische redenen sterk onder haar invloed verkeerde.¹⁰⁹ Als reactie hierop besloot het agentschap om de prijzen van Nederlandse manufacturen te verlagen om haar positie te kunnen blijven handhaven.¹¹⁰

¹⁰⁵ Historisch Centrum Overijssel (HCO), Collectie H. ten Cate Hzn. & Co. te Almelo (handels) correspondentie.(TC), (toegangsnummer 0167.1), inv. nr. 252. Handelscorrespondentie tussen het agentschap Jacobson van den Berg & Co. te Makassar op 15 februari 1930 aan H. ten Cate Hzn. & Co. te Almelo.

¹⁰⁶ HCO, TC, inv. nr. 252. Handelscorrespondentie tussen het agentschap Jacobson van den Berg & Co. te Makassar op 30 augustus 1930 aan H. ten Cate Hzn. & Co. te Almelo.

¹⁰⁷ HCO, TC, inv. nr. 252. Handelscorrespondentie tussen het agentschap Jacobson van den Berg & Co. te Makassar op 3 oktober 1931 aan H. ten Cate Hzn. & Co. te Almelo.

¹⁰⁸ HCO, TC, inv. nr. 252. Handelscorrespondentie tussen het agentschap Jacobson van den Berg & Co. te Makassar op 28 november 1931 aan H. ten Cate Hzn. & Co. te Almelo.

¹⁰⁹ HCO,TC, inv. nr. 253. Handelscorrespondentie tussen het agentschap Jacobson van den Berg & Co. te Palembang op 24 december 1931 aan H. ten Cate Hzn. & Co. te Almelo.

¹¹⁰ HCO, TC, inv. nr. 253. Handelscorrespondentie tussen het agentschap Jacobson van den Berg & Co. te Palembang op 21 januari 1932 aan H. ten Cate Hzn. & Co. te Almelo.

Afbeelding 2: Kantoor Jacobson van den Berg & Co. te Palembang

Bron: KITLV #52145

Prijsverlagingen bleken maar weinig effect te hebben op de verkoop van Nederlandse manufacturen doordat de koopkracht van de inheemse bevolking in 1932 verder terugliep. Volgens de afnemers kwam dit met name door de blijvende daling van de koffie- en rubberprijzen. Deze daling leek structureel en had grote invloed op de koopkracht omdat de economie van Nederlands-Indië vooral was gericht op de agrarische sector. Een verklaring voor tijdelijke dalingen in de verkoop van manufacturen was het planten van nieuwe gewassen zoals rijst. Tijdens deze periode vertrokken veel Indiërs naar sawa's waardoor het aantal potentiële kopers verder terugliep.¹¹¹

De afhankelijke relatie tussen de agrarische sector en de verkoop van Nederlandse textielproducten aan de inheemse bevolking blijkt ook uit een handelscorrespondentie tussen Jacobson van den Berg & Co. in Palembang en Ten Cate over de blanco verkopen van een zending manufacturen van 15 mei 1933. Op 6 juni meldde het agentschap van Jacobson van den Berg in Palembang aan textielproducent Ten Cate dat dit moest worden toegeschreven aan het stilleggen van de rubberexport als gevolg van het heffen van uitvoerrechten.¹¹²

2.4 Protectionistische maatregelen van 1933 tot en met 1935

Ten gevolge van een toename van het Japanse aandeel in vrijwel alle textielsectoren en het kostenvoordeel van Britse producten, werd vanuit de Nederlandse textielindustrie gepleit voor meer overheidssteun. Er waren veel arbeiders in de Nederlandse textielindustrie werkzaam en er werd om maatregelen gevraagd om hen beter te beschermen.¹¹³ Daarnaast zou het beschermen van de economische belangen ook zorgen voor een hechtere band tussen

¹¹¹ HCO, TC, inv. nr. 253. Handelscorrespondentie tussen het agentschap Jacobson van den Berg & Co. te Palembang op 13 oktober 1932 aan H. ten Cate Hzn. & Co. te Almelo.

¹¹² HCO, TC, inv. nr. 253. Handelscorrespondentie tussen het agentschap Jacobson van den Berg & Co. te Palembang op 6 juni 1934 aan H. ten Cate Hzn. & Co. te Almelo.

¹¹³ Korsten en Van Londen, 'Opkomst en neergang', 83.

Nederland en Nederlands-Indië. Vanuit politiek en historisch oogpunt was het volgens H.J. Broekveldt belangrijk de Nederlandse belangen te behartigen.¹¹⁴

De Nederlandse regering probeerde middels de *Crisisinvoerordinantie* in september 1933 de toenemende concurrentie van machinaal vervaardigde goederen uit Japan naar Nederlands-Indië een halt toe te roepen. Het uitvaardigen van deze regelgeving legde een basis voor een grootschalig quotasysteem dat de Nederlandse handelsbelangen in Nederlands-Indië moest beschermen. Niet alle textielproducten werden beschermd door deze maatregelen. Het betrof alleen bedrukte en geweven *sarongs*, gebleekte en ongebleekte kleding, katoenen lakens, handdoeken en katoenen garens.¹¹⁵

De protectionistische maatregelen die de Nederlandse overheid trof maakten deel uit van een groter Europees offensief tegen de groeiende Japanse concurrentie in de textielmarkt. Al eerder, in 1932, stelde Groot-Brittannië een verbod in op vrije handel. In de zomer van hetzelfde jaar werd de Britse overheid tijdens de Ottawa Conferentie verder onder druk gezet door textielproducenten en handelsorganisaties, met belangen in de Lancashire katoenindustrie, om extra maatregelen te treffen.¹¹⁶ De textielexport naar Nederlands-Indië en de Britse koloniën, vooral India, was in de voorgaande jaren hard gedaald. In India geproduceerde textielproducten kwamen onder druk te staan van Japanse ‘dumpprijzen’. Consumenten met lagere inkomens kozen ook daar massaal voor de laaggeprijsde Japanse goederen en lieten Britse producten liggen.¹¹⁷ Volgens Britse producenten en handelsorganisaties was de Japanse concurrentie een ongewenste ontwikkeling die door de devaluatie van de Yen in 1931 resulteerde in oneerlijke concurrentie.¹¹⁸

De Nederlandse *Crisisinvoerordinantie* werd in de loop van 1933 aanvankelijk voor zes maanden ingesteld. Tijdens deze periode werden eerder genoemde textielgoederen gebonden aan vastgestelde maximum hoeveelheden.¹¹⁹ Echter, de maatregelen hadden uitsluitend betrekking op maximum hoeveelheden te importeren soorten textiel, maar er werden vreemd genoeg geen beperkingen aan het land van herkomst gesteld. Ondanks deze maatregelen

¹¹⁴ H.J. Broekveldt, ‘De Nederlands-Indische crisismaatregelen’, *De Economist*, Vol. 86 (1) (1937) 464-481, aldaar 867.

¹¹⁵ Van der Eng, ‘Why Didn’t Colonial Indonesia’, 1029-1030.

¹¹⁶ Shimizu, ‘Anglo- Japanese Competition’, 59.

¹¹⁷ F.A. Metha, ‘Price-Competition Between India, Japan, and the U.K. in the Indian Cotton Textile Market’, *The Review of Economics and Statistics* Vol. 39 No. 1 (Feb, 1957) 75-78, aldaar 77.

¹¹⁸ A. Best, ‘Economic appeasement or economic nationalism? A political perspective on the British Empire, Japan, and the rise of Intra- Asian Trade, 1933-37’, *The Journal of Imperial and Commonwealth History* (2002) 77-101, aldaar 80-82.

¹¹⁹ NA, MEZ-DHN, inv. nr. 6120. Staatsblad van Nederlands-Indië no. 301 van september 1934 over de uitvoer van de *Crisisinvoerordinantie* in 1933.

bleven er grote zorgen bestaan over de concurrentiepositie van Nederland en de expansie van Japan. Om de gemoederen tot bedaren te brengen vonden er in 1934 handelsbesprekingen plaats tussen een Nederlandse en Japanse delegatie in Batavia. Enige indrukken van deze gesprekken werden weergegeven door Albert Spanjaard. In zijn hoedanigheid als voorzitter van de Commissie van Advies voor de *Crisisinvoerordinantie* maakte hij als vertegenwoordiger van de minister van Handel en Nijverheid deel uit van de Nederlandse delegatie in Batavia. Na drie maanden onderhandelen deelde hij zijn indrukken in de *IJmuider Courant* van zes oktober 1934:

‘De situatie is zoo, aldus leidde de heer Spanjaard het gesprek in, dat men in Indië zeer gesteld is op de goedkope Japanse producten. Echter, wil men de Japanners zelf liever niet in Indië hebben. Men heeft immers altijd het gevoel, dat de Japanners zaken niet van politiek kunnen scheiden. De Japanners gevoelen zich de dragers van een hooge roeping; zij zijn de geboren heerschers over het geheele Oosten.’¹²⁰

Uit een brief van 31 januari 1934 van de minister van Handel en Nijverheid Timotheus Verschuur aan de minister van Staat en Koloniën en tevens premier, Hendrik Colijn, bleek dat er ondanks eerdere besprekingen grote zorgen bleven bestaan onder de vertegenwoordigers van de Nederlandse katoenindustrie. De vertegenwoordigers drongen er onder meer op aan om de Nederlandse invoer van ongebleekt katoen te beschermen en haar betekenis te behouden. Verschuur meende dat de Nederlands-Indische regering al besluiten hadden klaarliggen en stelde daarmee de vertegenwoordigers gerust.¹²¹

De aangekondigde en verdergaande contingentering (het vaststellen en verdelen van het toekomstig importvolume) in 1934 liet de Nederlandse importeurs niet ongemoeid. De Nederlandse regering had zich bij bepaalde textielsoorten laten adviseren door de firma Geo Wehry & Co., voor het vast te stellen en toe te wijzen importvolume aan importeurs. Deze firma stelde voor om de percentages op te stellen aan de hand van gegevens uit 1933. Importeur Harmsen Verwij & Co. N.V. typeerde dit advies als een ongelukkige ‘misleiding’. Uiteindelijk werd door middel van een aanvullingsmaatregel van de Raad van Indië bepaald dat ook

¹²⁰ ‘Japanse import in Nederlands-Indië moet afnemen. De heer Spanjaard over handelsbesprekingen’, *IJmuider Courant*, 6 oktober 1934. <<http://nha.courant.nu/issue/IJC/1934-10-06/edition/0/page/2?query=De%20heer%20Spanjaard%20over%20handelsbesprekingen%E2%80%99&sort=relevance>> (zoals geraadpleegd op 18-4-2016).

¹²¹ NA, MEZ-DHN, inv. nr. 6120. Brief van 31 januari 1934 van T. Verschuur (minister van Economische Zaken) aan H. Colijn (minister van Staat en Koloniën).

rekening zou worden gehouden met het gemiddelde van geïmporteerd textiel van de afgelopen tien jaar.¹²² De verdergaande importmaatregelen werden ingevoerd door de *Bedrijfglementeringordonnantie*, waarin een licentiesysteem was opgezet om de productiviteit van textielbedrijven tot een vastgesteld maximum te beperken in sectoren waarbij de verhoudingen tussen landen excessief dreigden te veranderen.¹²³

Er gingen gedetailleerde quotaregelingen gelden voor geleverde *sarongs* en gebleekte katoenen manufacturen.¹²⁴ Daarnaast moest de ordonnantie erop toezien dat de vestiging van bedrijven door 'vreemdelingen' in Nederlands-Indië werd teruggedrongen. Er zouden aanwijzingen zijn geweest dat deze 'vreemdelingen' van plan waren om te gaan concurreren met de Indische industrie, aldus H.J. Broekveldt.¹²⁵ Om effectieve maatregelen te treffen, om daarmee de import van Nederlandse textiel te beschermen, had het Departement van Economische Zaken al eerder een geheim marktonderzoek laten uitvoeren met betrekking tot de vraag naar textiel en hoe de handelspolitiek kon voorzien in vastgestelde textielquota.¹²⁶

Om de textielinvoer nog beter te kunnen reglementeren werd in 1935 overgegaan tot een *Invoerlicentieverordering*. Hierin werden onder andere afspraken gemaakt over de ongebleekte katoenen manufacturen.¹²⁷ Het marktonderzoek van het Departement van Economische Zaken gaf daarbij een advies voor het verdelen van de vastgestelde importvolumes, ingedeeld in zeven categorieën, onder de erkende importeurs.¹²⁸ Op 29 oktober 1935 werd door minister Henri Gelissen van Handel en Nijverheid, definitief met het ontwerp van de contingenteringen van diverse textielproducten ingestemd.¹²⁹ Volgens *De Indische Courant* waren de verdergaande protectionistische maatregelen tegen Japan een goede zaak, en stelde:

¹²² HCO, TC, inv. nr. 298. Brief van 6 maart 1934 van de directeur van Harmsen Verwij & Co. N.V. aan het bedrijf H. ten Cate.

¹²³ Van der Eng, 'Why Didn't Colonial Indonesia', 1029-1030.

¹²⁴ Lindblad, 'De handel in katoentjes', 100.

¹²⁵ Broekveldt, 'De Nederlands-Indische crisismaatregelen', 880-881.

¹²⁶ NA, MEZ-DHN, inv. nr. 6120. Dit blijkt uit geheime correspondentie tussen G.H.C. Hart (directeur Economische Zaken, Nederlands-Indië) aan B.C. de Jonge (Gouverneur-Generaal Nederlands-Indië) op 6 september 1935.

¹²⁷ Lindblad, 'De handel in katoentjes', 100.

¹²⁸ NA, MEZ-DHN, inv. nr. 6120. Zie hiervoor bijlage vijf van correspondentie op 6 september 1935 tussen G.H.C. Hart (directeur Economische Zaken, Nederlands-Indië) aan B.C. de Jonge (Gouverneur-Generaal Nederlands-Indië)

¹²⁹ NA, MEZ-DHN, inv. nr. 6120. Brief van 29 oktober 1935 van H. Gelissen (minister Economische Zaken) aan H. Colijn (minister van Staat en Koloniën).

‘Men zij dus hier met betrekking tot onzen eigen afzet in Nederlandsch-Indië terdege op zijn hoede, en zorgje tijdig voor passende tegenmaatregelen. Voorkomen is beter dan genezen, dat hebben wij de laatste jaren in Indië wel duidelijk aan den lijve ondervonden!’¹³⁰

Deze reactie van *De Indische Courant* op 23 oktober 1935 kan worden getypeerd als optimistisch. Tussen 1933 tot eind 1935 was er nog geen sprake van een sterke daling van het aandeel van Japan. Het totale importvolume in 1934 was wel lager ten opzichte van 1933, maar in feite steeg het aandeel van Japan op de totaalimport van 76.6 procent (1933) naar 77 procent (1934) en 77,8 procent (1935). Voor Nederland trad, in absolute importvolume gezien, wel herstel op in 1934. De vraag is of de positieve reactie op dat moment wel terecht was omdat Japan de markt bleef domineren en in 1934 en 1935 een steeds groter deel van de markt wist te bemachtigen. Echter, het gegeven dat de stijging van het Japanse aandeel in vergelijking met voorgaande jaren zeer gering was, zal het optimisme hebben aangewakkerd.

2.5 Importeursdistributie in Nederlands-Indië vanaf 1935

Het geïmporteerde textiel werd door importeurs doorverkocht aan plaatselijke textielhandelaren en textielbewerkingsbedrijven. De *Invoerlicentieringsverordening* uit 1935 zorgde ervoor dat de percentages van de geïmporteerde textielgoederen per importeur door de koloniale overheid werden vastgesteld. Bijzonder was dat er maxima werden gesteld aan de import van bepaalde textielsoorten maar niet aan de herkomst daarvan. De importeurs waren dus vrij om te bestellen bij wie en in welk land zij dat wilden. In een uitgebreide bijlage werd per textielsoort en importeur een maximum percentage vastgesteld. Daarbij waren de stoffen in zeven categorieën ingedeeld.¹³¹

De interne distributie van textielproducten van deze categorieën sluit helaas niet aan op benamingen en indeling door het Centraal Kantoor voor de Statistiek en sluit dus ook niet aan

¹³⁰ ‘Japan’s economie. Expansie in het gedrang. Een waarschuwing’, *De Indische Courant*, 23-10-1935.
<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=japan+expansie&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=De+Indische+courant&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=2%7C20e+eeuw%7C1930-1939%7C1935%7C&page=1&identificer=ddd%3A010285206%3Ampg21%3Aa0027&resultsidentificer=ddd%3A010285206%3Ampg21%3Aa0027>> (zoals geraadpleegd op 18-4-2016).

¹³¹ De zeven categorieën zijn: katoenen fluwelen en katoenen pluchen stoffen, fluwelen en pluchen stoffen, zijden en halfzijden stoffen, wollen en halfwollen stoffen, katoenen gebreide en tricot borstrokken en nethemden, neteldoek en n.a.g. katoenen stoffen en n.a.g. katoenen fancykledingstoffen en schoendoek, geveerde n.a.g. katoenen stoffen.

op de statistieken van de jaaroverzichten over de in- en uitvoer van Nederlands-Indië. Opvallend is dat in de bijlage van de verordening, voor de vastgestelde percentages voor interne distributie, alleen gesproken wordt over de door de overheid erkende importeurs. Omdat in correspondentie tussen G.H.C. Hart (directeur Departement Economische Zaken) en Bonifacius de Jonge (Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië) omtrent importeurs wordt gesproken over 'erkende' importeurs, kan hieruit worden afgeleid dat er mogelijk ook niet erkende importeurs werkzaam waren. De toegewezen importpercentages per importeur vanaf oktober 1935 geven een goed beeld over de onderlinge verhoudingen en etniciteit van textielimporteurs in Nederlands-Indië in de jaren '30. Hierbij hanteerde de overheid vier verschillende etnische categorieën: Europeanen, Chinezen, Japanners, en inlanders¹³² inclusief vreemde Oosterlingen. De overheid had de importeurs ingedeeld in vier groepen maar daarbij waren er tal van nationaliteiten te onderscheiden.¹³³

De percentages die importeurs kregen toebedeeld voor een bepaalde textielsoort stonden niet in directe relatie met het land van herkomst. Zo had een Europese importeur ook de mogelijkheid om textiel uit andere continenten dan Europa te importeren. Voor niet Europese importeurs was het ook mogelijk om textiel uit Europa te importeren. Overigens was dit vooral voorbehouden aan de grotere handelsondernemingen. Kleine importeurs waren niet in staat om westerse textielgoederen tegen dezelfde prijs en voorwaarden te importeren. De percentages laten zien dat van de zeven vastgestelde categorieën, de Europese importeurs in zes segmenten het grootste aandeel kregen toegewezen. De binnenlandse distributie van textiel was dus met name in handen van Europeanen, waarbij wel opvalt dat er naar verhouding ook veel Chinezen bij waren betrokken.¹³⁴

Het is interessant dat vooral Europeanen en Chinezen betrokken waren bij de interne distributie in Nederlands-Indië, terwijl de import uit China en Europese landen ondergeschikt was van die uit Japan. Verder blijkt dat het, zoals ook door directeur G.H.C. Hart van het Departement van Economische Zaken vaststelde, gaat om een gedifferentieerde groep van importeurs. De totale textielimport werd voor een belangrijk deel verzorgd door een beperkt aantal grote importeurs uit Europa en Japan. Daarnaast waren er kleinere en zeer kleine importeurs, die samen meer dan vijftig procent van de vastgestelde importpercentages kregen

¹³² De Nederlandse en koloniale overheid gebruikte in beleidsdocumenten de term 'inlands' voor de inheemse bevolking.

¹³³ NA, MEZ-DHN, inv. nr. 6120. Brief van 6 september 1935 van G.H.C. Hart (directeur Departement van Economische Zaken, Nederlands-Indië) aan B.C. de Jonge (Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië). Zie hiervoor bijlage vijf

¹³⁴ Ibidem, zie pa. 12 en bijlage vijf.

toegewezen. Uit de toegewezen percentages blijkt dat het ging om bijna zestig Europese importeurs, bijna honderdveertig Chinese importeurs, veertig Japanse importeurs en ruim tachtig importeurs in de categorie inlanders en vreemde Oosterlingen.¹³⁵

Ook de vastgestelde importpercentages per importeur en per categorie verschilden enorm in omvang. Zo liepen de percentages van fluwelen en pluchen kledingstoffen uiteen van 0.0010 procent (importeur Rewachand, categorie inlanders en vreemde Oosterlingen) tot ruim vijftien procent (Europese importeur Geo Wehry & Co.) per importeur. Een ander voorbeeld zijn de percentages van contingenten van geverfde katoenen stoffen waarbij de verschillen uiteenliepen van 0.001 procent (diverse importeurs die vielen onder de categorie Chinezen en inlanders en vreemde Oosterlingen) en ruim zes procent (Europese importeur N.V. Borneo Sumatra Handels Maatschappij).¹³⁶

2.6 Andere protectionistische maatregelen

Naast het beschermen van Nederlands manufacturen door middel van de *invoerlicentieverordening* in 1935, werden ook maatregelen getroffen om de confectiekleding te reglementeren door middel van de *Invoerverordening confectiegoederen* in 1936. Dit was nodig aangezien er voor de manufacturen licenties waren afgesproken waardoor een toename viel te verwachten van niet-Nederlandse confectiekleding. Dit was een ongewenste ontwikkeling voor de Nederlandse producenten van confectiekleding. Een ander belangrijk argument voor het invoeren van de *Invoerverordening confectiegoederen* was het beschermen van de confectienijverheid in Nederlands-Indië, die afhankelijk was van de geïmporteerde manufacturen waarvan vervolgens kleding werd gemaakt in plaatselijke ateliers. Uit een volkstelling bleek dat op 1 januari 1931 er 197.526 autochtonen werkzaam waren in de confectienijverheid op Java, Madoera en Sumatra. Er waren ook 525 Europeanen en 14.076 Chinezen betrokken bij het maken van confectiekleding op deze eilanden.¹³⁷

Protectionistische maatregelen moesten er voor zorgen dat de gevestigde kledingbedrijven in Nederlands-Indië werden beschermd tegen grote bedrijven uit Japan en China die zeer goedkope confectiekleding produceerden. Daarnaast vormden deze maatregelen

¹³⁵ Ibidem, zie pa. 10.

¹³⁶ Ibidem, zie bijlage vijf, fluwelen en pluchen stoffen en geverfde n.a.g. katoenen stoffen.

¹³⁷ NA, MEZ-DHN, inv. nr. 6120. Brief van 14 januari 1936 van G.H.C. Hart (directeur van Economische Zaken, Nederlands-Indië) aan B.C. de Jonge (Gouverneur-Generaal Nederlands-Indië).

het sluitstuk op de manufacturencontingentering.¹³⁸ Het effect van de verschillende protectionistische maatregelen tussen 1933 en 1936 resulteerde er in dat de inheemse textielnijverheid, die volgens Thomas Lindblad nog in het begin van haar ontwikkeling stond, in hoge mate werd beschermd.¹³⁹

Er werden ook initiatieven ondernomen met betrekking tot het fabriceren van textiel in Nederlands-Indië en nationale centralisatie, om de Nederlandse textielbelangen te behartigen. In 1932 werd op initiatief van de Crediet- en Handelsvereniging Rotterdam en vier Twentse textiel fabrieken de Preanger Bontweverij op Java opgericht.¹⁴⁰ Dit bedrijf moest de (machinale) concurrentie met Japan aangaan. Naast handweefgetouwen werd daarom ook met een groot aantal elektrische machines gewerkt. Daarbij lag de nadruk op het produceren van 'inheemse stoffen', zoals de *sarong*, loerik en pakeanstof.¹⁴¹ De Preanger Bontweverij trad in 1932 in werking met honderdvijftig weefgetouwen.¹⁴² Opmerkelijk genoeg waren de weefgetouwen afkomstig uit Japan en werden geleverd door producent Suzuki.¹⁴³

In datzelfde jaar reisde de heer S. Menko, directeur van textiel fabriek N.V. Menko in Enschede, naar Nederlands-Indië om een textiel fabriek op te richten die massale textielseries kon produceren. Volgens Menko moest dit een krachtig antwoord zijn op de Japanse handelspolitiek. Bovendien vond hij dat in deze onderneming zoveel mogelijk belanghebbenden uit de Nederlandse textielindustrie moesten deelnemen. Door een betere samenwerking zou de efficiëntie toenemen en zorgen voor lagere productiekosten. Deze 'nationale concentratie' van textiel moest voorkomen dat Nederlandse producenten elkaar te veel zouden beconcurreren, iets wat onwenselijk was aangezien de prijs van textiele goederen in het algemeen zeer sterk was gedaald.¹⁴⁴

¹³⁸ NA, MEZ-DHN, inv. nr. 6120. Brief van 11 november 1937 van H.J. Mook (directeur van Economische Zaken, Nederlands-Indië) aan T. van Starckenborgh Stachouwer (Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië).

¹³⁹ Lindblad, 'De handel in katoentjes', 100.

¹⁴⁰ Hesselink, *Strategische belangen in een neergaande bedrijfstak*, 152.

¹⁴¹ 'De textiel-industrie. De vooruitgang der inheemsche weefnijverheid', *Algemeen Dagblad*, 1-9-1933.

¹⁴² <<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%E2%80%98De+textiel-industrie&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=Algemeen+Handelsblad&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=2%7C20e+eeuw%7C1930-1939%7C1933%7C&page=3&identificer=ddd%3A010663612%3Ampg21%3Aa0209&resultsidentificer=ddd%3A010663612%3Ampg21%3Aa0209>> (zoals geraadpleegd op 18-4-2016).

¹⁴³ 'De ontwikkeling van het Textielbedrijf', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 25-4-1932.

¹⁴⁴ <<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%E2%80%98De+Ontwikkeling+van+het+Textielbedrijf&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=Bataviaasch+nieuwsblad&identificer=ddd%3A011073131%3Ampg21%3Aa0001&resultsidentificer=ddd%3A011073131%3Ampg21%3Aa0001>> (zoals geraadpleegd op 18-4-2016).

¹⁴⁵ W.T. Kroese, *Het begin van de industrialisatie van Indonesië* (Hengelo 1979) 20.

¹⁴⁶ Historisch Centrum Overijssel (HCO), Java Textiel Maatschappij (JTM) (toegangsnummer 0167.9) inv. nr. J11.

Naar aanleiding van dit zogenoemde ‘centrale plan’, werd de *Combinatie van Nederlandsche Textielfabrieken tot eventuele vestiging van katoenfabrieken in Nederlands-Indië*, opgericht. De ondernemingen die hierin deelnamen waren H.P. Gelderman en Zonen, N.V. Oldenzaal, N.J. Menko, N.V. Enschedé, N.V.P.F. van Vlissingen en Co. Katoenfabrieken Helmond, Koninklijke weefgoederenfabriek v.h. C. Stork en Co., en N.V. Hengelo. Voor het vestigingsonderzoek en centralisatie stelde de combinatie een commissie in, de zogenoemde Textielcommissie. Deze bestond uit vier leden en werd voorgezeten door de heer S. Menko en werd ook wel ‘Commissie-Menko’ genoemd. In de zomer van 1934 vertrok de Textielcommissie naar Nederlands-Indië om de vestigingsmogelijkheden van katoenfabrieken te onderzoeken.¹⁴⁵ Later dat jaar werd na overleg tussen het Ministerie van Koloniën en de Textielcommissie besloten om een ‘proeffabriek’ te bouwen in Tegal.¹⁴⁶ De Java Textiel Maatschappij werd opgezet door een samenwerking van achttien Nederlandse bedrijven.¹⁴⁷ De grootste aandeelhouders waren de Nederlandse textielproducenten N.J. Menko N.V. en H. ten Cate en Zonen.¹⁴⁸ De Java Textiel Maatschappij richtte zich in eerste instantie op het maken van *kains* (wikkeldoeken).¹⁴⁹

Opmerkelijk genoeg werden net als bij de Preanger Bontweverij de nieuw gekochte weefgetouwen geleverd door producent Suzuki uit Japan. Hierbij speelden de goedkope aanschafprijs en goede kwaliteit een belangrijke rol. De Japanse weefgetouwen zorgden voor een kostenbesparing van rond de fl.10.000,- op de aanschafprijs.¹⁵⁰ Daarnaast was er ook een praktisch argument. De hoogte van de Japanse weefgetouwen paste beter bij de lichaamslengte van de Indische wevers dan de Europese weefgetouwen die hoger waren.¹⁵¹ Vanuit inkoop

Notulen van 11 augustus 1936 van de bespreking tussen T. van Starckenborgh Stachouwer (Gouverneur-Generaal Nederlands-Indië) en J. Gelderman en S. Menko (Textielcommissie).

¹⁴⁵ ‘Voorbereidingen voor katoenindustrie in Indië. Proefbedrijf wordt gevestigd’, *Haarlems Dagblad*, 23-8-1935. <<http://nha.courant.nu/issue/IJC/1935-08-23/edition/0/page/2?query=%E2%80%98Voorbereidingen%20voor%20katoenindustrie%20in%20Indi%C3%AB&sort=relevance>> (zoals geraadpleegd op 18-4-2016).

¹⁴⁶ HCO, JTM, inv. nr. J11. Notulen van 11 augustus 1936 van de bespreking tussen T. van Starckenborgh Stachouwer (Gouverneur-Generaal Nederlands-Indië) en J. Gelderman en S. Menko (Textielcommissie).

¹⁴⁷ Hesselink, *Strategische belangen in een neergaande bedrijfstak*, 152.

¹⁴⁸ HCO, JTM, inv. nr. J11. Brief van 17 januari 1938 van de secretaris van de Raad van Beheer (JTM) aan J. Gelderman.

¹⁴⁹ ‘Het Textiel-proefbedrijf te Tegal’, *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 13-10-1936.

<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%E2%80%98Het+Textiel-proefbedrijf+te+Tegal%E2%80%99&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=Het+nieuws+van+den+dag+voor+Nederlandsch-Indie%CC%88&identifier=ddd%3A010230542%3Ampg21%3Aa0082&resultsidentifier=ddd%3A010230542%3Ampg21%3Aa0082>> (zoals geraadpleegd op 18-4-2016).

¹⁵⁰ HCO, JTM, inv. nr. J14. Overzicht van het terrein en kosten van de Java Textiel Maatschappij, datum onbekend.

¹⁵¹ HCO, JTM, inv. nr. J11. Brief van 2 juli 1936 van voorzitter van de Raad van Beheer van de JTM aan Prof. Dr. H. Wisselink (directeur van de Handels- Hogeschool in Rotterdam).

strategisch oogpunt werden nog wel enkele proeven gedaan met Engelse weefgetouwen, aangezien de kans bestond dat het invoeren van Japanse goederen door protectionistische regelgeving waarschijnlijk duurder zou worden. Hierbij speelde ook een psychologisch aspect. Het was volgens Prof. Dr. H. Wisselink, directeur van de Handels- Hogeschool in Rotterdam, beter om de Japanners niet de indruk te geven dat de nieuw op te richten Java Textiel Maatschappij afhankelijk was van Japanse weefgetouwen.¹⁵²

Afbeelding 3: De weverij van de Java Textiel Maatschappij in Tegal

Bron: KITLV #5607

Een andere, zeer belangrijke maatregel voor de Nederlandse textielindustrie, was de devaluatie van de gulden en de hieraan gekoppelde Indische gulden in 1936.¹⁵³ Hierdoor werd het importeren van buitenlandse textielproducten in Nederlands-Indië duurder, wat in het voordeel was van de in Nederland gevestigde textielbedrijven. Overigens had het aankondigen van de devaluatie van de gulden ook een bijeffect. De angst van handelaren voor een algemene prijsverhoging in Nederlands-Indië zorgde ervoor dat sommige textielproducten juist meer werden ingekocht. Een voorbeeld is het opkopen van grote hoeveelheden batiks in Pekalongan.¹⁵⁴ In hoofdstuk vier zal hier verder op worden ingegaan.

¹⁵² HCO, JTM, inv. nr. J11. Notulen 7 september 1936 tweede vergadering tussen de Raad van Commissarissen en de Raad van Beheer van de JTM.

¹⁵³ Korsten en Van Londen, 'Opkomst en neergang', 83.

¹⁵⁴ 'De gulden=devaluatie. Opkoop van batiks', *Soerabaijasch handelsblad*, 3-10-1936.

<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=De+gulden+devaluatie.+batiks&coll=ddd&identifier=ddd%3A011108963%3Ampg21%3Aa0151&resultsidentifier=ddd%3A011108963%3Ampg21%3Aa0151>> (zoals geraadpleegd op 18-4-2016).

2.7 Toename van de inheemse textielnijverheid en industrialisatie

Voor de fabriek in Tegal bestelde de Java Textiel Maatschappij in beginsel tweehonderd (machinale) weefgetouwen, vierhonderd inslagspoelmachines en ook bijna vierhonderd kettingspoelmachines.¹⁵⁵ Hoewel dit bedrijf zich in eerste instantie toelegde op de weefindustrie, werd er in 1938 begonnen met een aanbouw voor een spinnerij die in december van dat jaar werd voltooid.¹⁵⁶ Naast een toename van textielnijverheid door Nederlandse initiatieven was er ook sprake van een groei van de inheemse textielnijverheid. Door het ontbreken van informatie is niet goed vast te stellen hoeveel inheemse weverijen er precies waren begin jaren '30. Wel meldt het *Algemeen Handelsblad* dat er in 1933 ongeveer tweehonderdzeventig inheemse weverijen waren gevestigd in Nederlands-Indië. Het betrof volgens het *Algemeen Handelsblad* ongeveer twintig grote bedrijven, die tussen de vijftig tot driehonderd weefgetouwen bezaten, en tweehonderdvijftig kleinere bedrijven.¹⁵⁷

In de jaren '30 was er ook sprake van een toenemende industrialisatie van de inheemse textielnijverheid. Dit was nauw verbonden met de oprichting van een textielschool voor de inheemse bevolking, de Textielinrichting in Bandoeng (T.I.B.). Dit instituut was al in 1922 opgezet door de koloniale overheid. Vanaf de oprichting werd gewerkt met een nieuw weefgetouw dat vijf maal meer kon produceren dan een traditioneel weefgetouw.¹⁵⁸ Het maken van bijvoorbeeld *sarongs* met een traditioneel handweefgetouw en het handmatig slaan van de inslaggaren duurde op 'traditionele' wijze enkele weken. De T.I.B. voorzag in een textielopleiding voor de inheemse bevolking uit de gehele archipel om verver en/of wever te kunnen worden. De opleiding was opgezet om 'textielvakmannen' op te leiden, die bij terugkomst de geleerde technieken konden onderwijzen aan hun dorps- of stadsgenoten. Met de opleiding van de T.I.B. raakte de inheemse bevolking meer bekend met vernieuwde weef- en

¹⁵⁵ HCO, JTM, inv. nr. J11. Brief met een kort overzicht van de bestellingen die de Java Textiel Maatschappij deed om de benodigde machines te verkrijgen om het textielbedrijf te kunnen starten, datum onbekend; waarschijnlijk najaar 1936.

¹⁵⁶ 'N.V. Java Textiel Maatschappij. Aanbouw spinnerij', *De Indische Courant*, 21-12-1938.

<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=java+textielmaatschappij+spinnerij&coll=ddd&page=1&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=0%7C20e_eeuw%7C&identifier=ddd%3A010286331%3Amppeg21%3Aa0218&resultidentifier=ddd%3A010286331%3Amppeg21%3Aa0218> (zoals geraadpleegd op 18-4-2016).

¹⁵⁷ 'De textiel-industrie. De vooruitgang der inheemsche weefnijverheid', *Algemeen Handelsblad*, 1-9-1933.

<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=weverijen+indie&coll=ddd&page=2&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=2%7C20e_eeuw%7C1930-1939%7C1933%7C&identifier=ddd%3A010663612%3Amppeg21%3Aa0209&resultidentifier=ddd%3A010663612%3Amppeg21%3Aa0209> (zoals geraadpleegd op 18-4-2016).

¹⁵⁸ T. Lindblad, *Bridges to New Business. The Economic Industrialisation of Indonesia* (Leiden 2008) 32.

verftechnieken, die vervolgens ook op grotere schaal konden worden toegepast in de inheemse textielnijverheid.¹⁵⁹

Het integreren van de verbeterde technieken in de lokale weefindustrie blijkt volgens Thomas Lindblad onder meer uit het feit dat de nieuwe weefgetouwen door Sundanese handelaren en (groot)grondbezitters werden geaccepteerd. Daarmee stonden zij aan de basis van de weefindustrie in west-Java.¹⁶⁰

2.8 Concluderend

De Eerste Wereldoorlog was een keerpunt in de textielmarktverhoudingen in Nederlands-Indië, waarbij de textielimport uit Nederland grotendeels stagneerde. Handelsblokkades en het aanbieden van zeer goedkoop textiel maakten het voor Japan mogelijk om zich tijdens en na de Eerste Wereldoorlog een dominante positie te verwerven in de totale textielimport van Nederlands-Indië.

Op basis van de cijfers die ik heb gerubriceerd uit de jaaroverzichten van de in- en uitvoer van textiel in Nederlands-Indië kan worden geconcludeerd dat er tussen 1931 en 1935 sprake was van een sterk afnemend aandeel van de import van textiel vanuit Nederland. Ook Groot-Brittannië, China en Singapore hadden te maken met een terugloop, maar deze was naar verhouding minder sterk dan de afname van het Nederlandse aandeel. Het aandeel van Japan in de totale textielimport nam in deze periode juist sterk toe. Dit was onder meer mogelijk door de devaluatie van de Yen, vergevorderde efficiëntie van de Japanse textielproductie en lage lonen van Japanse textielarbeiders. Voor de arme inheemse bevolking van Nederlands-Indië was de lage prijs van Japanse producten doorslaggevend om deze stoffen te consumeren. Dit hield verband met de economische depressie en lagere inkomsten. De toenemende Japanse concurrentie was voor Nederlandse textielbedrijven vooral voelbaar door de sterk teruglopende vraag naar manufacturen.

In een poging om het importaandeel van Nederlandse textielproducenten met belangen in Nederlands-Indië te beschermen, werden er vanaf 1933 verschillende protectionistische maatregelen getroffen om de Japanse textielexpansie een halt toe te roepen. Echter, er werden voor diverse textielproducten contingenteringen afgesproken per textielimporteur, maar erg

¹⁵⁹ 'De ontwikkeling van het Textielbedrijf', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 25-4-1932.

<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%E2%80%98De+Ontwikkeling+van+het+Textielbedrijf%E2%80%99&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=Bataviaasch+nieuwsblad&identifier=ddd%3A011073131%3Ampg21%3Aa0001&resultsidentifier=ddd%3A011073131%3Ampg21%3Aa0001>> (zoals geraadpleegd op 18-4-2016).

¹⁶⁰ Lindblad, *Bridges to New Business*, 32.

effectief waren deze niet omdat de importeurs vrij werden gelaten waar zij deze producten konden kopen, dus ook in Japan. Op basis van de importcijfers kan worden geconcludeerd dat dit ook grootschalig werd gedaan. Hieruit concludeer ik dat winstbejag door importeurs belangrijker werd gevonden dan loyaliteit aan de Nederlandse textielproducenten en Nederlandse overheid.

Er ontstonden verschillende gezamenlijke initiatieven van Nederlandse textielondernemers om in Nederlands-Indië de concurrentie met het goedkope Japanse textiel aan te gaan. Opmerkelijk genoeg, waren deze Nederlandse bedrijven niet ongevoelig voor goedkope machines uit Japan, wat blijkt uit het feit dat zowel de Preanger Bontweverij als de Java Textiel Maatschappij allebei kozen voor weefgetouwen van de Japanse producent Suzuki.

Vervolgens rijst de vraag of de protectionistische maatregelen op de langere termijn effectief waren. Ook is het de vraag hoe de importeurs en textielbedrijven in Nederlands-Indië zich positioneerden ten opzichte van Nederlandse textielproducenten en Nederlandse overheid. In het volgende hoofdstuk zal daar dieper op worden ingegaan.

Hoofdstuk 3: De verschuivingen van de textielimport in Nederlands-Indië vanaf 1935

In dit hoofdstuk wordt geanalyseerd wat de effecten van de diverse protectionistische maatregelen waren op de textielimport in Nederlands-Indië tussen 1935 tot en met 1938. Wist Nederland haar positie te verbeteren en hoe verhield het Japanse aandeel zich tot de gehele textielimport? In het bijzonder zal worden ingegaan op de cijfers van het 'piekjaar' 1937. Naast algemene trends over de gehele textielimport heb ik de import van manufacturen, garens en confectiekleding apart onderzocht. De vraag is of textielproducent Ten Cate in Nederland en textielproducenten in Nederlands-Indië inspeelden op de importverschuivingen, de gevolgen van de protectionistische maatregelen en of er sprake was van een veranderde vraag onder consumenten. Daarnaast zal worden onderzocht hoe textielproducenten in Nederlands-Indië producten op de inheemse bevolking probeerden af te stemmen.

3.1 Effecten van de protectionistische maatregelen

De protectionistische maatregelen, die midden jaren '30 zijn genomen om de Nederlandse textielbelangen in Nederlands-Indië te beschermen, resulteerden erin dat het Nederlandse aandeel in de totale textielimport vanaf 1934 weer herstelde zoals is te zien in tabel 5. Het herstel werd ingezet met de invoering van de *Crisisinvoerordinantie* in 1933, waarmee een grootschalig quotasysteem werd ingevoerd voor verschillende textielproducten. Er mocht niet meer dan de vastgestelde maximum hoeveelheid worden geïmporteerd.

De *Bedrijfsreglementeringsordinantie* in 1934 voorzag in een licentiesysteem voor bepaalde textielsectoren om de productiviteit van textielbedrijven tot een vastgesteld maximum te beperken. Daarnaast trad vanaf 1935 de *Invoerlicentieeringsverordening* in werking, waarin invoerlicenties voor textielimporteurs in Nederlands-Indië waren vastgesteld. Deze protectionistische maatregelen werden in de daaropvolgende jaren steeds met één jaar verlengd en bleven allemaal van kracht tot en met 1938. Een andere belangrijke maatregel was de devaluatie van de gulden in 1936, hoewel dat werd gedaan vanuit algemene economische belangen.

De maatregelen waren genomen om de in Nederland gevestigde industrie met belangen in Nederlands-Indië te beschermen en met name om de Japanse import te beperken. Maar de door mij gerubriceerde cijfers wijzen uit dat er ondanks de genomen maatregelen in eerste instantie nog sprake was van een groei van het Japanse aandeel. Dit aandeel steeg van 76.6

procent (1933) naar 77 procent (1934) en 77.8 procent (1935). Pas na 1935 daalt het importaandeel van Japan sterk. Na een dramatische daling in het begin van de jaren'30 werd vanuit Nederland vanaf 1933 weer meer textiel geëxporteerd naar Nederlands-Indië. Het Nederlandse importaandeel steeg van 4.5 procent (1933) naar 6.6 procent (1934) en 8.9 procent (1935). Het Nederlandse aandeel steeg welliswaar vanaf 1934, maar dat ging in eerste instantie niet ten koste van het Japanse aandeel maar juist van andere landen. Uit de stijging van het Japanse aandeel in de textielimport van Nederlands-Indië kan worden geconcludeerd dat het nemen van protectionistische maatregelen, door de Nederlandse regering om de Nederlandse belangen te beschermen, op korte termijn maar deels was gelukt.

Tabel 5 Totale textielimport Nederlands-Indië tussen 1931-1938*¹

G = gewicht x 1000 KG

% = aandeel van de totale import

Import uit:	1931		1932		1933		1934		1935		1936		1937		1938	
	G	%	G	%	G	%	G	%	G	%	G	%	G	%	G	%
Nederland	14.409	19,2%	10.072	11,6%	4.481	4,5%	6.209	6,6%	7.194	8,9%	10.269	12,4%	21.567	17,5%	22.756	25,5%
Groot-Brittannië	6.016	8,0%	6.586	7,6%	4.852	4,9%	3.328	3,5%	2.829	3,5%	4.843	5,8%	8.742	7,1%	5.657	6,3%
Japan	38.462	51,2%	56.879	65,7%	75.716	76,6%	72.333	77,0%	63.154	77,8%	58.365	70,5%	78.156	63,4%	46.950	52,7%
China	3.663	4,9%	1.447	1,7%	2.628	2,7%	3.098	3,3%	1.594	2,0%	1.919	2,3%	3.216	2,6%	3.420	3,8%
Singapore	4.997	6,7%	5.239	6,0%	5.698	5,8%	4.173	4,4%	1.865	2,3%	1.645	2,0%	1.545	1,3%	1.072	1,2%
Overige landen* ²	7.504	10,0%	6.389	7,4%	5.507	5,6%	4.799	5,1%	4.504	5,6%	5.789	7,0%	9.991	8,1%	9.272	10,4%
Totaal	75.051	100	86.612	100	98.882	100	93.940	100	81.140	100	82.830	100	123.217	100	89.127	100

Bronnen: Jaaroverzichten van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken. Voor bovenstaande tabel zijn de gegevens uit jaarboeken van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken, opnieuw door mij gerubriceerd en berekend per land.

*¹ De totale import betreft alle manufacturen, garens en confectiekleding.

*² Overige landen zijn: Duitsland, Frankrijk, België en Luxemburg, Italië, Zwitserland, Oostenrijk, Hongarije, Tsjechoslowakije, Polen, Verenigde Staten, Canada, Brits-Indië incl. Ceylon, Siam, Penang, Brits-Maleisië, Hongkong, Australië en Nieuw-Zeeland.

Cijfers uit tabel 5 wijzen uit dat er vanaf 1936 voor het eerst, in de onderzochte periode van 1931 tot en met 1938, sprake is van een sterke daling van het Japanse aandeel. De afname werd de daaropvolgende jaren doorgezet en daalde van 77.8 procent (1935) naar 70.5 procent (1936) naar 63.4 procent (1937) en 52.7 procent (1938). Daarmee was het Japanse aandeel in 1938 bijna terug op het oude niveau van 1931. Hieruit kan worden geconcludeerd dat de protectionistische maatregelen van de Nederlandse regering op langere termijn haar doel hadden bereikt. Vanaf 1935 tot en met 1938 steeg het Nederlandse aandeel met meer dan

zestien procent en deze stijging was vanaf 1936 vooral ten koste gegaan van Japan. De totale textielimport uit Nederland was in 1938 gestegen tot ruim vijftwintig procent van de totale import. Daarmee was het Nederlandse aandeel zelfs hoger dan in 1931.

De protectionistische maatregelen van 1933 tot 1936 waren bedoeld om de Japanse textielexpansie een halt toe te roepen maar dit lukte pas na 1936. Dat was ook de periode waarin de gulden was gedevalueerd, waardoor het inkopen van buitenlands textiel in Nederlands-Indië duurder werd. De devaluatie van de gulden was dan ook van groot belang om de exportbelangen van de Nederlandse textielproducenten naar Nederlands-Indië te beschermen, zoals ook blijkt uit handelscorrespondentie van Nederlandse textielimporteur Harmsen Verwij en Co. N.V.. De gevolgen van de devaluatie van de gulden waren volgens het agentschap van Harmsen Verwij en Co. N.V. in Semarang goed voelbaar. De verkoopcijfers voor de cambrics (zeer fijn katoen) waren in de tweede helft van september 1936 bijzonder goed geweest.¹⁶¹

De gegevens uit tabel 5 laten verder zien dat de aandelen van Groot-Britannië en China ook herstelden vanaf 1936. Daarbij is de positie van Singapore opmerkelijk. Bij dit land valt een algemene dalende trend te constateren in de periode 1931 tot 1939. Het aandeel daalde structureel van 6.7 procent (1931) naar 1.2 procent (1938). Hieruit kan worden opgemaakt dat Singapore als doorvoerland met betrekking tot textiel minder belangrijk werd voor Nederlands-Indië.

De cijfers van de totale textielimport over de periode 1931 tot en met 1938 laten zien dat het textiel, uitgedrukt in gewicht, over acht jaar gemiddeld licht toenam. In dit opzicht is 1937 een 'piekjaar' waarbij de totale textielimport de grens van honderd miljoen kilo ruim overschreed. Het is niet met zekerheid te zeggen waarom 1937 een piekjaar was ten opzichte van de andere jaren. Een reden voor de hogere invoer in 1937 kan voorraadvorming zijn, aangezien in september 1936 de Gouden Standaard werd verlaten en het importeren van buitenlands textiel naar verwachting duurder zou worden. Geruchten over prijsverhogingen hebben waarschijnlijk bijgedragen om voor een voordelige prijs de voorraden te vergroten.

Correspondentie van textielafabrikant Ten Cate en importeurs Jacobson van den Berg & Co. en Harmsen Verwij en Co. N.V., tonen aan dat het enige weken duurde (vaak drie tot vier weken) voor een bestelling schriftelijk was aangekomen in Nederland. Vervolgens moest de textielproducent de order bevestigen, produceren en laten verschepen. Dit proces duurde ook

¹⁶¹ HCO, TC, inv. nr. 298. Handelscorrespondentie van het agentschap Harmsen Verwij en Co. N.V. te Semarang op 20 oktober 1936 aan H. ten Cate Hzn. & Co. te Almelo.

enkele weken. Pas nadat de orders in Nederlands-Indië waren ontvangen stuurden importeurs een ontvangst-en betaalbevestiging. Deze handeling duurde ook nog enkele weken. Kortom, de administratieve afhandeling van bestellingen rondom het importeren van textiel nam enige tijd in beslag en daarbij was het voor importeurs van belang om in te schatten welke veranderingen er zouden optreden in de textielmarkt om aan de vraag van de markt te kunnen voldoen. Mogelijk heeft de devaluatie van de gulden in combinatie met de economische argumenten van importeurs ervoor gezorgd dat de import van 1937 hoger uitviel dan in andere jaren. Immers, importeurs konden orders plaatsen voor de devaluatie van de gulden en hoefden pas weken later te betalen. Het loonde daarom voor importeurs om voor de devaluatie van de gulden grote voorraden aan te leggen. Uiteindelijk was er vlak na de devaluatie ook sprake van een prijsverhoging. Dit was volgens *De Indische Courant* in november 1936 een stijging van ongeveer vijftwintig procent.¹⁶²

Daarnaast is het mogelijk dat koopkrachtverbeteringen onder diverse lagen van de bevolking hebben geleid tot een verhoging van de import. De studie van A. ter Haar naar het reële loon onder koelies op Java en Madoera wijst uit dat er vanaf 1936 sprake was van een stijging van het reële loon.¹⁶³ Aangezien de koopkracht van de inheemse bevolking sterk verbonden was met de agrarische sector kan worden verondersteld dat er na de devaluatie van de gulden in september 1936, een verbetering optrad van hun koopkracht. Dit, omdat het goedkoper werd om agrarische producten te exporteren uit Nederlands-Indië, en dit aantrekkelijk was voor landen die agrarische producten afnamen. Correspondentie tussen het agentschap Harmsen Verwij en Co. N.V. in Semarang en de Werkcommissie uit de Manex N.V. wijst er ook op dat er een sterke verbetering van de koopkracht onder de inheemse bevolking had plaatsgevonden.¹⁶⁴ Opvallend is dat uit importcijfers ook blijkt dat het Nederlandse aandeel in de totale textielimport toeneemt. Omdat de kwalitatief betere stoffen uit Nederland kwamen is het waarschijnlijk dat de verbeterde koopkracht ook hier een rol speelde. In paragraaf 4.3 zal verder worden ingegaan op de vraag naar kwalitatief betere stoffen.

Mogelijk heeft ook het registratiemoment en de precieze aflevering van de textielgoederen door schepen, een rol gespeeld bij de grote importvolumes in 1937. In de

¹⁶² 'Gevolgen der monetaire depreciatie', *De Indische Courant*, 10-11-1936.
<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%E2%80%98Gevolgen+der+monetaire+depreciatie%E2%80%99&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=De+Indische+courant&identifier=ddd%3A010285473%3Ampg21%3Aa0088&resultsidentifier=ddd%3A010285473%3Ampg21%3Aa0088>> (zoals geraadpleegd op 4-5-2016).

¹⁶³ Korsten en Van Londen, 'Opkomst en neergang', 79.

¹⁶⁴ NA, MEZ-DHN, inv. nr. 6120. Brief van 29 oktober 1937 van het agentschap Harmsen Verwij en Co. N.V. aan de Werkcommissie uit de Manex N.V./H.P. Gelderman N.V..

jaaroverzichten van de in- en uitvoer van Nederlands-Indië is steeds 1 januari als begindatum en 31 december als einddatum genoteerd. Wat de precieze criteria waren om textiel ook daadwerkelijk te registreren als invoer is niet uiteengezet door het Centraal Kantoor voor de Statistiek. Het is daarmee ook mogelijk dat textielbestellingen die eind december aankwamen pas begin januari werden geregistreerd, doordat de registratie mogelijk achterliep of doordat schepen pas later goederen konden lossen. Aangezien deze kanttekening voor de hele periode 1931 tot en met 1938 van toepassing is, zou vervolgonderzoek naar de registratiemethodiek en het laden-en lossen van goederen in havens interessant zijn.

De minister van Handel en Nijverheid in Nederland, Maximilien Steenberghe, consteerte dat er door 'de gunstige conjunctuur' meer behoefte was aan textiel in Nederlands-Indië. Hij meende dat de geldende maximalisatie verordening voor textiel in 1936-1937 te laag was geweest. Dit had geresulteerd in een 'textielnood'. Steenberghe liet daarom in 1937 extra licenties uitgeven voor de import van manufacturen; de herkomst van deze manufacturen werd aan de importeurs overgelaten. De 'textielnood' zal in paragraaf 4.3 uitgebreider aan bod komen. Door het uitgeven van extra invoervergunningen werd het voor importeurs mogelijk om grote orders te plaatsen en voorraden aan te leggen. De cijfers uit tabel 5 wijzen er op dat dit ook werd gedaan. Hieruit kan worden geconcludeerd dat de extra invoervergunningen een belangrijke oorzaak kunnen zijn voor de relatief grote textielimport in 1937. Steenberghe merkte op dat de stijging van de import van textiel in Nederlands-Indië voor een groot deel eenmalig was. Voorraadvorming had namelijk een belemmerend effect op de invoer van nieuw textiel.¹⁶⁵ Dit is ook terug te zien in tabel 5, waarin het totaal geïmporteerde textiel in 1938 aanzienlijk lager was dan in 1937.

Het plaatsen van orders door importeurs bleef ook na de protectionistische maatregelen sterk verbonden met de lokale omstandigheden en festiviteiten. Het agentschap van Harmsen Verwij en Co. N.V. in Semarang rapporteerde aan textielabrikant Ten Cate dat het textiel dat was geleverd met het *m.s. Sibajak*, eind november 1936 'ter consumptie zou worden aangeboden.' Het agentschap meldde verder dat nieuw bestelde goederen, die vanuit Nederland naar Batavia en later naar Semarang werden verscheept met het *s.s. Christian Huygens*, op 10 december 1936 werden verwacht. Volgens het agentschap drukten de naderende binnenlandse nieuwjaarseesten op de textielmarkt. Door festiviteiten zou de verkoop van textiel afnemen. Overigens werd wel vermeld dat de vraag naar batiks zou

¹⁶⁵ NA, MEZ-DHN, inv. nr. 6120. Brief van 29 oktober 1937 van M. Steenberghe (minister van Handel en Nijverheid) aan H. Colijn (minister van Staat en Koloniën).

toenemen, omdat daaraan een tekort was ontstaan. Het viel daarom niet uit te sluiten dat de verkoopcijfers eind december weer zouden toenemen.¹⁶⁶

3.2 Veranderde textielimportvolumes

3.2.1 Manufacturen

De importcijfers van manufacturen van 1931 tot en met 1938 (tabel 6) tonen aan dat er in deze periode sprake is van een stijging van het importvolume. W.F. Kroese stelt dat de Japanse economische overmacht op de internationale textielmarkt in 1937 in Japan zelf zorgde voor een productierecord aan Japanse katoenen manufacturen.¹⁶⁷ Dit productierecord is niet terug te zien in de importstatistieken van manufacturen in Nederlands-Indië. Wel is er in 1937 sprake van een importrecord van manufacturen, maar dit komt niet alleen door de geïmporteerde textielproducten uit Japan maar vooral door de toename van manufacturen uit Nederland. Uit de door mij gemaakte hertellingen uit de statistische overzichten van het Departement van Economische Zaken blijkt verder dat er al eerder dan 1937 sprake was van een Japans importrecord van manufacturen. De absolute hoeveelheden geïmporteerde katoenen manufacturen uit Japan overtroffen in de jaren 1933 en 1934 de hoeveelheid van 1937 (zie bijlage 1). Al vanaf 1933 exporteerde Japan meer (diverse soorten) katoenen manufacturen naar Nederlands-Indië ten opzichte van alle andere landen. Dat bleef in absolute zin ook zo in de onderzochte periode tot en met 1938.

In 1934 stopte de daling van de textielimport vanuit Nederland waarna in de volgende jaren herstel optrad. De toename van de manufacturenimport werd ook opgemerkt door het agentschap Harmsen Verwij en Co. N.V. in Semarang, die constateerde dat vooral de batikmarkt weer verder aantrok. Ook 'speculatieve redenen' werden in de handelscorrespondentie genoemd. Afnemers waren op de hoogte van de te verwachten prijsstijgingen in productielanden, waardoor de verkoopprijzen van diverse katoenen manufacturen naar verwachting ook zouden stijgen. Daarom probeerden importeurs en hun kopers voorraden aan te leggen. Als voorbeeld werden de 'Gang Worang Chinezen' genoemd, die grote partijen manufacturen hadden ingekocht in het binnenland nabij Semarang.¹⁶⁸

¹⁶⁶ HCO, TC, inv. nr. 298. Handelscorrespondentie tussen het agentschap Harmsen Verwij en Co. N.V. te Semarang op 1 december 1936 aan H. ten Cate Hzn. & Co. te Almelo.

¹⁶⁷ Kroese, 'De Japanse katoenindustrie', 740.

¹⁶⁸ HCO, TC, inv. nr. 298. Handelscorrespondentie tussen het agentschap Harmsen Verwij en Co. N.V. te Semarang op 18 januari 1937 aan H. ten Cate Hzn. & Co. te Almelo.

Tabel 6: Import manufacturen in Nederlands-Indië tussen 1931-1938

G = gewicht x 1000 KG

% = aandeel van de totale import

Import vanuit:	1931		1932		1933		1934		1935		1936		1937		1938	
	G	%	G	%	G	%	G	%	G	%	G	%	G	%	G	%
Nederland	13.476	21,4%	9.490	12,8%	3.735	4,5%	5.526	7,1%	6.669	10,3%	9.587	14,7%	20.367	21,5%	21.329	32,3%
Groot-Brittannië	4.965	7,9%	5.378	7,3%	3.562	4,3%	2.387	3,1%	1.928	3,0%	3.799	5,8%	7.625	8,0%	4.628	7,0%
Japan	34.886	55,4%	50.594	68,3%	66.777	80,8%	63.134	81,4%	52.056	80,5%	47.173	72,6%	58.850	62,1%	33.636	50,9%
China	1.158	1,8%	633	0,9%	673	0,8%	753	1,0%	339	0,5%	578	0,9%	1.259	1,3%	880	1,3%
Singapore	4.173	6,6%	4.483	6,1%	4.954	6,0%	3.351	4,3%	1.122	1,7%	915	1,4%	733	0,8%	416	0,6%
Overige landen*	4.338	6,9%	3.472	4,7%	2.967	3,6%	2.425	3,1%	2.583	4,0%	2.966	4,6%	5.930	6,3%	5.222	7,9%
Totaal	62.996	100	74.050	100	82.668	100	77.576	100	64.697	100	65.018	100	94.764	100	66.111	100

Bronnen: Jaaroverzichten van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken. Voor bovenstaande tabel zijn de gegevens uit jaarboeken van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken, opnieuw door mij gerubriceerd en berekend per land.

*Overige landen zijn: Duitsland, Frankrijk, België en Luxemburg, Italië, Zwitserland, Oostenrijk, Hongarije, Tsjecho-Slowakije, Polen, Verenigde Staten, Canada, Brits-Indië incl. Ceylon, Siam, Penang, Brits-Maleisië, Hongkong, Australië en Nieuw-Zeeland.

Tabel 7: Import garens in Nederlands-Indië tussen 1931-1938

G = gewicht x 1000 KG

% = aandeel van de totale import

Import vanuit:	1931		1932		1933		1934		1935		1936		1937		1938	
	G	%	G	%	G	%	G	%	G	%	G	%	G	%	G	%
Nederland	626	10,0%	332	5,8%	471	7,0%	482	6,8%	377	4,7%	505	5,0%	1.020	5,5%	1.155	7,7%
Groot-Brittannië	956	15,2%	1.118	19,7%	1.218	18,0%	862	12,2%	821	10,3%	962	9,6%	1.050	5,6%	962	6,4%
Japan	594	9,4%	1.773	31,2%	1.757	26,0%	2.050	29,1%	4.206	52,6%	5.329	53,1%	12.140	65,2%	8.566	57,0%
China	2.050	32,6%	615	10,8%	1.843	27,2%	2.247	31,8%	1.175	14,7%	1.127	11,2%	1.588	8,5%	1.823	12,1%
Singapore	367	5,8%	357	6,3%	339	5,0%	419	5,9%	418	5,2%	460	4,6%	470	2,5%	384	2,6%
Overige landen*	1.694	26,9%	1.487	26,2%	1.138	16,8%	995	14,1%	999	12,5%	1.644	16,4%	2.350	12,6%	2.144	14,3%
Totaal	6.287	100	5.682	100	6.766	100	7.055	100	7.996	100	10.027	100	18.618	100	15.034	100

Bronnen: Jaaroverzichten van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken. Voor bovenstaande tabel zijn de gegevens uit jaarboeken van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken, opnieuw door mij gerubriceerd en berekend per land.

*Overige landen zijn: Duitsland, Frankrijk, België en Luxemburg, Italië, Zwitserland, Oostenrijk, Hongarije, Tsjecho-Slowakije, Polen, Verenigde Staten, Canada, Brits-Indië incl. Ceylon, Brits-Maleisië, Penang, Hongkong, Australië en Nieuw-Zeeland.

3.2.2 Garens en de opkomst van de naaimachine

De import van garens (tabel 7) in Nederlands-Indië laat ook een stijgende lijn zien. Ten opzichte van 1931 is het totale gewicht van de geïmporteerde garens in 1938 spectaculair gestegen met 139 procent. De cijfers tonen verder aan dat de vooraanstaande positie van China na 1934 drastisch veranderde. In 1931 was het marktaandeel van China verreweg het grootst met 32.6 procent. In 1938 was dit aandeel gedaald naar 12.1 procent. Ook de import van garens uit Groot-Brittannië laat een structurele daling zien. Frappant is dat het aandeel van Japan juist tot 1937 bleef stijgen om pas in 1938 te dalen. De sterke en structurele stijging van de import van garens roept de vraag op waardoor deze stijging werd veroorzaakt.

Met betrekking tot de import van garens is het interessant om ook de ontwikkeling van de naaimachine in ogenschouw te nemen. De naaimachine van de Amerikaanse producent Singer was bijzonder populair in Nederlands-Indië. De Singer naaimachine was in 1856 op de markt gebracht door Isaac Singer, en in 1912 bezat Singer negentig procent van de buitenlandse markt voor naaimachines. In 1880 werden deze naaimachines geïntroduceerd op Java.¹⁶⁹ Door mondiale handelsnetwerken kwamen mensen uit de koloniën in aanraking met nieuwe technieken. In koloniale maatschappijen was er sprake van een toenemende consumptie van goederen door de wens om meer en moderne goederen te kopen. De modernisering onder de lokale bevolking was volgens Nira Wickramasinghe zichtbaar door het kopen van moderne goederen om ‘mee te gaan met de tijd.’ De ‘moderne’ naaimachine maakte hier ook deel van uit.¹⁷⁰

De naaimachine was bij uitstek een product dat door Europeanen en Indo-Europeanen werd gebruikt om status aan te ontlenuen. De naaimachine werd gebruikt door de naaister van een Europese familie, zij werd ook wel ‘*djait*’ genoemd. De *djait* woonde meestal niet in huis, maar werkte dagelijks op vastgestelde uren.¹⁷¹ Enige tijd na de introductie van de naaimachine werd dit apparaat steeds vaker door Europese huisvrouwen zelf gebruikt. Dat zorgde ervoor dat huisvrouwen in Indië zelf goedkoop kleding konden maken, maar het ging ook om producten die hieraan gerelateerd waren. Een voorbeeld is het maken van mottenzakken die men goedkoop kon maken door oude kranten of stoffen aan elkaar te stikken. De zelfgemaakte

¹⁶⁹ J. Gelman Taylor, ‘The Sewing-Machine in Colonial-Era Photographs: A record from Dutch Indonesia’, *Modern Asian Studies* (2012) 71-95, aldaar 72-73.

¹⁷⁰ N. Wickramasinghe, *Metallic Modern. Everyday Machines in Colonial Sri Lanka* (New York 2014) 17, 129, 152.

¹⁷¹ Gelman Taylor, ‘The Sewing-Machine’, 74, 80.

zak of sloop was volgens het *Soerabaijasch Handelsblad* ideaal om bont en wollen stoffen in te bewaren.¹⁷²

Het is onduidelijk hoeveel naaimachines er in Nederlands-Indië in omloop waren en hoe dit zich verhield tot de etniciteit van de kopers. Een bericht uit *De Indische Courant* van 15 december 1936 geeft wel een korte toelichting over het gebruik van naaimachines onder een beperkte groep planters. De Deli Plantersvereniging had in zowel 1929 als in 1936 een welvaartsenquête gehouden onder ruim 48.000 arbeiders, waaronder ruim 26.000 vrouwelijke werknemers. Uit de laatste enquête bleek dat 1330 vrouwen in het bezit waren van een naaimachine, wat neerkwam op één naaimachine per twintig vrouwelijke arbeiders. Dit was volgens de Deli Plantersvereniging hetzelfde resultaat in vergelijking met de enquête uit 1929.¹⁷³

Cijfers over de import van naaimachines in Nederlands-Indië van 1931 tot en met 1938 uit de jaaroverzichten van de in- en uitvoer kunnen geen duidelijkheid geven over de precieze aantallen. Wel kan worden geconstateerd dat de importwaarde van naaimachines over die jaren toenam, en dat de meeste naaimachines werden geïmporteerd uit Groot-Britannië, gevolgd door de Verenigde Staten en Duitsland. Uit Nederland, Japan en Singapore werd ook geïmporteerd, maar dit was naar verhouding zeer gering.¹⁷⁴ Vanwege de lange levensduur van de naaimachine en de voortgaande import kan worden aangenomen dat het totale aantal in Nederlands-Indië constant toenam.

Het zou interessant zijn om verder te onderzoeken hoeveel naaimachines werden geïmporteerd en hoeveel er in omloop waren in de jaren '30 in Nederlands-Indië. Hierbij valt te denken aan het bestuderen van bedrijven die naaimachines uitvoerden naar deze kolonie via importeurs in Nederlands-Indië. Het onderzoek van Wickramasinghe naar het gebruik van naaimachines in koloniaal Sri Lanka laat zien dat het bestuderen van de omvang van de import

¹⁷² 'De kleine dagelijksche dingen', *Soerabaijasch Handelsblad*, 21-7-1934.

<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=De+kleine+dagelijksche+dingen%E2%80%99&facet%5Bpapertitle%5D%5B%5D=Soerabaijasch+handelsblad&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=2%7C20e+eeuw%7C1930-1939%7C1934%7C&page=1&identifier=ddd%3A011107725%3Ampg21%3Aa0270&resultsidentifier=ddd%3A011107725%3Ampg21%3Aa0270>> (zoals geraadpleegd op 4-5-2016).

¹⁷³ 'Ondernemerswerkvolk. Welvaarts-enquête door de Deli Planters Vereniging', *De Indische Courant* 15-12-1936. <<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=Welvaarts-enqu%C3%AAtes&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=De+Indische+courant&identifier=ddd%3A010285503%3Ampg21%3Aa0121&resultsidentifier=ddd%3A010285503%3Ampg21%3Aa0121>> (zoals geraadpleegd op 4-5-2016).

¹⁷⁴ Zie hiervoor groep XIV. nummer 157, met de gewichten (x1000KG) in relatie tot de waarde in fl. 10.000,-, in: Jaaroverzichten van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken.

in een inter-Aziatisch perspectief veel kan zeggen over de mate van toegankelijkheid tot moderne technieken, zoals blijkt uit de vergelijking die Wikckramasinghe maakt tussen Ceylon en India.¹⁷⁵ Informatie uit *De Indische Courant* impliceert dat het aantal naaimachines onder de werknemers van de Deli planters tussen 1929 en 1936 niet toenam. Interessant is om in een vervolgonderzoek te analyseren hoe dit zich verhield naar de totale import van naaimachines in die periode.

3.2.3 Industrialisering en maatschappelijke ontwikkelingen

De ontwikkeling van de naaimachine zorgde volgens Jean Gelman Taylor voor een toenemende individualisering die ook te zien was in het gebruik van kleding in Nederlands-Indië. Voor verschillende gelegenheden werden kledingstukken zelf gemaakt. Daarbij viel een onderscheid te maken tussen kleding voor werk, school, vrije tijd en religieuze doeleinden.¹⁷⁶ Toenemende individualisering van kleding hing ook samen met politieke en sociale ontwikkelingen en de verandering van smaak. In Nederlands-Indië ging een steeds grotere groep van de autochtone bevolking westerse kleding dragen, waaronder aanhangers van nationalistische bewegingen. Dit was een manier om een verenigd antikoloniaal front te creëren, aldus Frances Gouda.¹⁷⁷

Er was ook sprake van een groeiende middenklasse die zich niet zozeer richtte op het nationalisme maar meer op een moderne levensstijl. Deze groep omvatte in 1930, volgens Henk Schulte Nordholt, minstens een half miljoen mensen. Zowel een meerderheid van de lage als hogere middenklasse had, vanwege werkzaamheden voor de koloniale overheid of instituten die daaraan waren gerelateerd, een nauwe relatie met de koloniale staat. Deze groep wilde publiekelijk haar moderniteit uitstralen door westerse kledingstijlen over te nemen. Schulte Nordholt betoogt dat dit ook goed te zien was in advertenties, posters en afbeeldingen. Zo werden mannen uit de middenklasse, in een advertentie voor Droste Cacao, afgebeeld in pak inclusief stropdas en met moderne schoenen.¹⁷⁸

In het algemeen kan worden gesteld dat er een toename was van het westerse kledingsillouet in de jaren '30 ten opzichte van voorgaande periodes. In toenemende mate gingen ook de beter gesitueerde Aziaten Europese kostuums dragen. Het gevolg hiervan was

¹⁷⁵ Wickramasinghe, *Metallic Modern*, 23-24, 35.

¹⁷⁶ Gelman Taylor, 'The Sewing-Machine', 90.

¹⁷⁷ Gouda, 'Van gecastreerde onderdanen naar krachtige burgers', 39.

¹⁷⁸ Schulte Nordholt, 'Modernity and cultural citizenship', 438, 440.

ook een toename van de vraag naar stoffen met een samenstelling van katoen en jute, waar doorgaans kostuums van werden gemaakt.¹⁷⁹ Ten opzichte van de traditionele klederdracht waren er meer garens nodig voor het maken van westerse kledingstukken. Een voorbeeld hiervan is het vervangen van de '*djas toetoepe*', een traditioneel bovenstuk voor mannen met knopen of veiligheidspelden, door overhemden en een colbert. Bij de 'moderne' overhemden en colberts moesten (meer) knopen worden aangebracht op de mouwen en soms op het boord of borstzak. Ook werden er steeds vaker zakken in jaszjes en broeken gemaakt, waarvoor ook extra garens nodig waren. Een andere reden voor de sterke toename van garens in Nederlands-Indië is dat er in de jaren '30 meer (grote) textielbedrijven werden opgericht in Nederlands-Indië, die grote hoeveelheden garens inkochten. Dit was vermoedelijk de voornaamste reden voor de stijging in het gebruik van garens. Zo was de uitbreiding van de weverij van de Java Textiel Maatschappij (JTM) een reden dat er op relatief korte termijn meer garens werden ingekocht door dit specifieke bedrijf. De toename van garens werd ook geconstateerd door de technisch leider van de Java Textiel Maatschappij, W.R. Jansen.¹⁸⁰ Uit documentatie van de JTM blijkt dat er een toenemende vraag was naar betere garens die nodig waren voor het maken van betere kwaliteit enkeldradige *sarongs*.¹⁸¹

Ook de inheemse textielnijverheid was, mede door het succes van Textielinrichting in Bandoeng toegenomen, zoals blijkt uit de studie van Dr. W.T. Kroese naar de industrialisatie van Nederlands-Indië.¹⁸² Tot 1932 werd er op Java uitsluitend gewerkt met handweefgetouwen. In 1933 werden de mechanische weefgetouwen geïntroduceerd en aan het einde van dat jaar waren er 46 in productie. Volgens een onderzoek van Dr. W.T. Kroese, in opdracht van textielproducent Ten Cate, werd in 1938 het aantal mechanische weefgetouwen op Java geschat tussen de 4200 en 4600. Het aantal handweefgetouwen zou spectaculair zijn gegroeid van 257 (1930) naar 11.944 (1937). Een raming voor het jaar 1938 wijst op een groei waarbij het vermoedelijke aantal zou liggen tussen de 25.000 en 30.000 handweefgetouwen. Kroese baseert zich op cijfers die zijn gepubliceerd in het boek van Cecile Roth „Industrieën in

¹⁷⁹ NA, MEZ-DHN, inv. nr. 6120. Notulen van 3 juni 1936 van de Werkcommissie voor de herziening van de contingentering van de groep diverse manufacturen.

¹⁸⁰ HCO, JTM, inv. nr. J14. Brief 23 augustus 1937 van de Technisch leider W.R. Jansen van de JTM aan de Raad van Beheer van de JTM.

¹⁸¹ HCO, JTM, inv. nr. J14. Brief 26 april 1937 van de Technisch leider W.R. Jansen van de JTM aan de Raad van Beheer van de JTM.

¹⁸² W.T. Kroese baseert zijn analyse op gegevens die zijn gepubliceerd in: C. Roth., „Industrieën in Nederlands-Indië. Deel II, Textielindustrie, berichten van de afd. handelsmuseum van de Kon. Ver. Koloniaal instituut, nr. 25” (Amsterdam 1938).

Nederlands-Indië. Deel II, textielindustrie, Berichten van de afd. Handelsmuseum van de Kon. Ver. Koloniaal Instituut, nr. 125".¹⁸³

De gepubliceerde cijfers in het werk van Dr. W.T. Kroese roepen vragen op over de onwaarschijnlijke snelle groei van het aantal handweefgetouwen in relatie tot de mechanische weefgetouwen, aangezien in diverse kranten in Nederlands-Indië in de jaren '30 juist de nadruk werd gelegd op een toename van de mechanische vervaardiging van textiel in Nederlands-Indië. In de bestaande lokale weverijen werd namelijk ook overgegaan op mechanische vervaardiging van manufacturen. Tevens werden er veel nieuwe machinale weverijen geopend. Het *Soerabaijasch Nieuwsblad* stelde dat het aantal machinale weverijen in Nederlands-Indië begin 1935 ongeveer achthonderd bedrijven omvatte en dat dit aantal begin 1936 was gestegen tot tweeduizend.¹⁸⁴

De verdergaande industrialisering betekende ook dat textielproducenten rekening moesten houden met grotere voorraden garens. Uit de lijst van garensverbruik van de JTM in augustus 1937 blijkt dat een goede planning van groot belang was. Een saillant detail is dat de meeste garens van de JTM uit Japan werden geïmporteerd. Er staat niet expliciet vermeld waarom deze uit Japan werden gehaald, maar gezien de grote prijsverschillen van de garens zullen financiële motieven hierbij een rol hebben gespeeld. Het was gebruikelijk om pas na levering te betalen. Vanaf het moment van het plaatsen van een grote bestelling duurde het ongeveer een maand voordat de bestelde garens ook daadwerkelijk werden afgeleverd bij de fabriek. Voor kleinere bestellingen moest gerekend worden op een leveringsduur tussen de drie en vier maanden. Aangezien de levertijden uit Japan in het verleden onbetrouwbaar waren gebleken, werden er extra hoeveelheden garens ingekocht en rekening gehouden met een lange levertijd. Volgens de JTM had een Japans schip in de zomer van 1937 partijen garens drie weken in de haven van Soerabaja laten liggen, waardoor een langere leveringstijd was ontstaan. De leveringstijd uit Europa wordt in het betreffende document niet genoemd.¹⁸⁵

¹⁸³ W.T. Kroese, *Het begin van de industrialisatie van Indonesië. De stichting van de Preanger Bontweverij (PBW) te Garut* (Hengelo 1979) 10.

¹⁸⁴ "Textiel vakonderwijs. De vraag naar „skilled labour”, *Soerabaijasch Nieuwsblad*, 2-1-1936.
<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=Textiel+vakonderwijs.&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=Soerabaijasch+handelsblad&identifier=ddd%3A011110102%3Ampg21%3Aa0092&resultsidentifier=ddd%3A011110102%3Ampg21%3Aa0092>> (zoals geraadpleegd op 4-5-2016).

¹⁸⁵ HCO, JTM, inv. nr. J14. Lijst van garensverbruik 27 augustus 1937 van de JTM.

3.2.4 Confectiekleding

De import van confectiekleding bleef tussen 1931 tot en met 1938 relatief klein, maar de totale omvang nam wel toe. Eind 1938 was de totale import ten opzichte van 1931 met 38 procent gestegen. Echter, tussenliggende jaren geven weer dat er ook grotere hoeveelheden werden geïmporteerd voor 1938. De geringe omvang van de confectiekleding ondersteund het idee dat dit met name werd gedragen door een klein deel van de bevolking, voornamelijk de Europese elite. De cijfers in tabel 8 over de totale import van confectiekleding laten ook zien dat het Japanse aandeel van 1935 tot en met 1938 daalde met 22 procent. Deze daling was vooral in het voordeel van Nederland, China en enkele overige landen. Overigens was het Nederlandse aandeel nog niet terug op het niveau van 1931 en hebben protectionistische maatregelen niet gezorgd voor een verbetering van de Nederlandse positie in de import van confectiekleding. China daarentegen exporteerde procentueel meer confectiekleding naar Nederlands-Indië in 1938 ten opzichte van 1931.

Tabel 8: Import confectiekleding in Nederlands-Indië tussen 1931-1938

G = gewicht x 1000 KG

% = aandeel van de totale import

Import vanuit	1931		1932		1933		1934		1935		1936		1937		1938	
	G	%	G	%	G	%	G	%	G	%	G	%	G	%	G	%
Nederland	307	5,3%	250	3,6%	275	2,9%	201	2,2%	148	1,8%	177	2,3%	180	1,8%	272	3,4%
Groot-Brittannië	95	1,6%	90	1,3%	72	0,8%	79	0,8%	80	0,9%	82	1,1%	67	0,7%	67	0,8%
Japan	2.982	51,7%	4.512	65,6%	7.182	76,0%	7.149	76,8%	6.892	81,6%	5.863	75,3%	7.166	72,9%	4.748	59,5%
China	455	7,9%	199	2,9%	112	1,2%	98	1,1%	80	0,9%	214	2,7%	369	3,8%	717	9,0%
Singapore	457	7,9%	399	5,8%	405	4,3%	403	4,3%	325	3,8%	270	3,5%	342	3,5%	272	3,4%
Overige landen*	1.472	25,5%	1.430	20,8%	1.402	14,8%	1.379	14,8%	922	10,9%	1.179	15,1%	1.711	17,4%	1.906	23,9%
Totaal	5.768	100	6.880	100	9.448	100	9.309	100	8.447	100	7.785	100	9.835	100	7.982	100

Bronnen: Jaaroverzichten van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken. Voor bovenstaande tabel zijn de gegevens uit jaarboeken van de in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië no. 140 en no. 178, Departement van Economische Zaken, opnieuw door mij gerubriceerd en berekend per land.

* Overige landen zijn: Duitsland, Frankrijk, België en Luxemburg Italië, Zwitserland, Oostenrijk, Hongarije, Tsjecho-Slowakije, Polen, Verenigde Staten, Canada, Brits-Indië incl. Ceylon, Siam, Penang, Hongkong, Australië en Nieuw-Zeeland.

3.3 Veranderingen in de vraag naar manufacturen en productie

3.3.1 Productie van Ten Cate in Nederland

Door de expansie van Japan nam het besef in Nederlands-Indië, maar ook in Nederland, toe dat het noodzakelijk was om goedkopere textielproducten te produceren om zo beter te kunnen concurreren met de Japanse textielnijverheid. De ontwikkelingen in de Japanse textielindustrie werden nauwlettend in de gaten gehouden door Nederlandse importeurs en textielproducenten. Zo verzocht bijvoorbeeld textielproducent Ten Cate importeurs Jacobson van den Berg & Co. en Harmsen Verwij en Co. N.V. om het bedrijf te informeren over de kwaliteiten van de Japanse producten. De textielimporteurs informeerden Ten Cate dat het de moeite loonde om zich meer te richten op het goedkopere segment en daarom te experimenteren met ‘inferieure kwaliteiten’.¹⁸⁶

Op 20 mei 1935 meldde het agentschap van Jacobson van den Berg & Co. in Semarang dat er een verbetering optrad in de verkoop van uit Nederland geïmporteerde textielproducten. Vooral de ‘ready batiks’ (machinaal vervaardigde kant-en-klare batikstoffen) waren onder de inheemse bevolking zeer populair. Doordat de rijstooft net had plaatsgevonden was de lokale bevolking in staat om extra uitgaven te doen. Ook de vraag naar gebleekte katoenen manufacturen nam weer toe, waardoor de verkoop van zogenoemde ‘white shirtings’ (gebleekt katoen) weer aantrok. Het agentschap constateerde verder dat cambrics (zeer fijn katoen) steeds populairder werd. Dit product was enige tijd uitverkocht geweest door een toenemende vraag en er was onvoldoende aanvulling op de voorraden.¹⁸⁷

Uit documentatie van Ten Cate blijkt dat deze onderneming de te exporteren textielproducten trachtte af te stemmen op de consumenten in Nederlands-Indië en dat daarbij ook rekening werd gehouden met het goedkope Japanse aanbod en textielkwaliteiten die zeer populair waren. In het najaar van 1935 constateerde het agentschap Jacobson van den Berg in Semarang dat er in de omgeving van de plaats Solo een grote vraag was naar naar ‘ordinaire’ merahs (rode katoenen stof), maar dat vanwege de *Invoerlicentieeringsverordening* (opgelegde importquota per importeur), de betrokken importeurs niet aan de vraag konden voldoen.¹⁸⁸ Hier speelde Ten Cate, in Nederland, handig op in door in het najaar van 1935 te starten met het

¹⁸⁶ HCO, TC, inv. nr. 251. Zie hiervoor bijvoorbeeld: Handelscorrespondentie tussen Jacobson van den Berg & Co. op 21 november 1935 aan H. ten Cate Hzn. & Co. te Almelo.

¹⁸⁷ HCO, TC, inv. nr. 278. Handelscorrespondentie tussen het agentschap Jacobson van den Berg & Co. te Semarang op 20 mei 1935 aan H. ten Cate Hzn. & Co. te Almelo.

¹⁸⁸ HCO, TC, inv. nr. 278. Handelscorrespondentie tussen het agentschap Jacobson van den Berg & Co. te Semarang op 21 oktober 1935 aan H. ten Cate Hzn. & Co. te Almelo.

produceren van cambrics van een ‘merah kwaliteit’. De cambricsstoffen werden getest met een goedkopere finish laag. De zendingen met nieuw gefabriceerde cambricsstoffen werden zo spoedig mogelijk naar Nederlands-Indië verzonden om de concurrentie aan te gaan met Japanse cambrics en te voorzien in de grote vraag. Ook startte Ten Cate een katoenblekerij in Nederland waar experimenten werden gedaan met verschillende kwaliteiten gebleekt katoen.¹⁸⁹

De documentatie van Ten Cate geeft aan dat voor de inheemse bevolking de prijs van textielproducten doorslaggevend was. Ook verbeteringen in het inkomen bleken van belang om andere en duurdere stoffen te kopen. Deze conclusies sluiten daarmee aan op de analyse van Tirthankar Roy die vergelijkbare processen constateerde in zijn studie naar de consumptie van katoen in India.

3.3.2 Textielnood

Tot begin 1937 werden er in Nederlands-Indië voorraden aangelegd waarmee twee maanden kon worden voorzien in de verkoop van cambrics. In het voorjaar van 1937 ontstonden er problemen. De voorraden werden snel weggezet en onvoldoende aangevuld terwijl de vraag naar cambrics bleef, aldus *De Indische Courant* van dertien maart 1937. Door de verregaande contingentering en een maximum aan importvolume van textiel per licentiehouders, werd de bevolking in Nederlands-Indië geconfronteerd met een tekort aan textiel; er onstond een ‘textielnood’ op Java. Textielproducenten in Nederland moesten meer katoenen manufacturen gaan produceren, maar konden de vraag naar cambricsstoffen nauwelijks bijbenen.¹⁹⁰

De berichtgeving van het Departement van Economische Zaken in Nederlands-Indië, dat er een daling was van de cambrics voorraden, zorgde voor paniek op het Ministerie van Handel en Nijverheid in Nederland. Textielproducenten in Nederland kregen de opdracht om de productie op te voeren, want anders zouden er extra licenties voor volumevergroting moeten worden uitgegeven, waardoor extra invoer uit Japan mogelijk zou worden. Volgens het Ministerie van Handel en Nijverheid was de ‘abnormale’ vraag naar cambrics te verklaren door een te lage maximumprijs. Het invoeren van Nederlandse cambrics zou het winstaandeel van voornamelijk de Europese importeurs verkleinen. Aangezien importeurs juist veel winst

¹⁸⁹ HCO, TC, inv. nr. 251. Handelscorrespondentie tussen Jacobson van den Berg & Co. op 21 november 1935 aan H. ten Cate Hzn. & Co. te Almelo.

¹⁹⁰ ‘De Textiel. Nood op Java’, *De Indische Courant*, 13-3-1937.

<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%E2%80%98De+Textiel.+Nood+op+Java%E2%80%99&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=De+Indische+courant&identificer=ddd%3A010285323%3Ampg21%3Aa0125&resultsidentificer=ddd%3A010285323%3Ampg21%3Aa0125>> (zoals geraadpleegd op 4-5-2016).

konden maken op Japanse cambrics omdat die met tien procent in prijs waren verlaagd, was het verhogen van de maximumprijs van Nederlandse cambrics ongewenst, aldus minister Steenberghe. Uiteindelijk werd alsnog door minister Steenberghe besloten om extra licenties uit te geven om de ‘textielnood’ op te lossen.¹⁹¹

Uit archiefstukken blijkt niet aan welke importeurs extra licenties werden uitgegeven. Op basis van de door mij gerubriceerde cijfers van de totale textielimport blijkt dat er vooral uit Japan meer katoenen manufactures (waaronder de cambrics vielen) werden geïmporteerd. Mogelijk zijn in beleidsstukken de licenties van importeurs en toename van Japans textiel bewust niet vermeld omdat dit politiek gevoelig lag.

3.3.3 Productie in Nederlands-Indië

Uit documentatie van het agentschap Harmsen Verwij en Co. N.V. in Semarang blijkt dat de vraag naar goedkope cambrics halverwege 1937 wel afnam doordat er een koopkrachtverbetering had plaatsgevonden onder de inheemse bevolking. De goedkope ‘merah cambrics’ en ‘compass supers’, die als grondstof dienden voor de batikindustrie, werden sporadisch gekocht.¹⁹² Dit had tot gevolg dat deze stoffen nog goedkoper werden. De betere stoffen bleven juist in prijs gelijk of stegen licht. Het agentschap van Jacobson van den Berg & Co. in Batavia constateerde dat er wel een grotere vraag was naar de betere batikdoeken van goede kwaliteit cambrics.¹⁹³ Met name de ‘white cambrics’, die gebleekt waren, werden in grote hoeveelheden verkocht.¹⁹⁴

De productie van manufactures in Nederlands-Indië werd aangepast aan de vraag van consumenten, zoals blijkt uit documentatie van de Java Textiel Maatschappij (JTM). Om in de behoefte van met name de inheemse bevolking te voorzien, richtte dit textielbedrijf zich op het produceren van *kains* en *sarongs*, die werden gebruikt voor de traditionele klederdracht.¹⁹⁵ De kwaliteit van deze doeken verschilde, zo produceerde de JTM naast de duurdere ‘(gebatikte)

¹⁹¹ Na, MEZ-DHN, inv. nr. 6120. Brief van 21 juli 1937 van M. Steenberge (minister van Handel en Nijverheid) aan H. Colijn (minister van Staat en Koloniën).

¹⁹² NA, MEZ-DHN, inv. nr. 6120. Brief van 29 oktober 1937 van het agentschap Harmsen Verwij en Co. N.V. aan de Werkcommissie uit de Manex N.V./H.P. Gelderman N.V..

¹⁹³ HCO, TC, inv. nr. 260. Handelscorrespondentie van het agentschap Jacobson van den Berg & Co. te Batavia van 8 juni 1937 aan H. ten Cate.

¹⁹⁴ HCO, TC, inv. nr. 260. Handelscorrespondentie van het agentschap Jacobson van den Berg & Co. te Batavia van 30 maart 1937 aan H. ten Cate.

¹⁹⁵ Een kain (vertaling: ‘kleding’) is een doek dat traditioneel om de benen en armen wordt gewikkeld. Deze doeken worden ook gebruikt vanuit praktisch oogpunt door het te gebruiken om kinderen mee te dragen op de rug en door een tas te maken waar marktwaren in kunnen worden gestopt. Zie voor een uitgebreide beschrijving: J. Forshee, *Culture and Costumes of Indonesia* (Londen 2006) 142.

greys' ook de goedkopere 'compass supers'. De toenemende vraag van greys blijkt onder meer uit de overgang van twee naar drie ploegendiensten, waarmee de productie met vijftig procent werd verhoogd.¹⁹⁶ Opmerkelijk genoeg nam de JTM de Japanse manier van produceren wel heel letterlijk over door ook de Suzuki weefgetouwen en garens uit Japan te importeren, terwijl de 'Nederlandse' JTM in het kader van de 'nationale concentratie' juist een vuist moest maken tegen de Japanse textielopmars. Ook in de Preanger Bontweverij werd gewerkt met de Suzuki weefgetouwen. Deze textielproducenten wisten de benodigde producten voor het productieproces goed te vinden in Japan in plaats van Groot-Britannië. Hieruit kan worden opgemaakt dat financiële beweegredenen van grotere invloed waren op beleidsbeslissingen van textielproducenten dan politieke verhoudingen.

De specifieke vraag naar meer gebatikte greys was ook het gevolg van politieke ontwikkelingen, zoals veranderde verhoudingen tussen Siam en Japan. In Siam werden tot dan toe vooral manufactures uit Japan geïmporteerd. De reden voor stagnatie van de afzet van de Japanse textielproducten in Siam was volgens een bericht in *De Indische Courant* op twee oktober 1937 niet geheel duidelijk, maar er werd vermoed dat dit verband hield met een conflict tussen Japan en China. Ook moeilijkheden in de scheepvaart en een mogelijke boycot werden in *De Indische Courant* genoemd.¹⁹⁷ Uit correspondentie van de technische leider, W.R. Jansen van de JTM aan de Raad van Beheer, blijkt dat er in die tijd inderdaad sprake was van een boycot op textielgoederen uit Japan. Zo vermeldde Jansen:

'De afzet van gebatikte greys is goed. Daarbij komt dat Siam sedert eenige tijd in de markt is. Tot nu toe betrok men daar batik kains uit Japan. De boycott daar heeft echter de kains van Java reeël gemaakt en er worden bereids kleine partijen naar Siam verscheept.'¹⁹⁸

Ook de Textiel-Inrichting Bandoeng (T.I.B.) hield bij het produceren van textiel rekening met de ontwikkelingen op de textielmarkt. Daarom ging de T.I.B. experimenteren met goedkope *sarongs* die werden gemaakt met een enkeldraadsketting in een zogenoemde 'sterk-installatie'

¹⁹⁶ HCO, JTM, inv. nr. J14. Brief van 7 februari 1938 technisch leider W.R. Jansen van de JTM aan Raad van Beheer van de JTM.

¹⁹⁷ 'Batiks naar Siam. Een kansje voor Indië', *De Indische Courant*, 2-10-1937.

<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%E2%80%98Batiks+naar+Siam&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=De+Indische+courant&identifier=ddd%3A010286146%3Ampg21%3Aa0116&resultsidentifier=ddd%3A010286146%3Ampg21%3Aa0116>> (zoals geraadpleegd op 4-5-2016).

¹⁹⁸ HCO, JTM, inv. nr. J2. Brief van 17 januari 1938 technisch leider W.R. Jansen aan de JTM aan Raad van beheer van de JTM.

in plaats van het gebruikelijke en verbeterde kampoeng-weefgetouw. Het experiment was een succes en vijf grote textielbedrijven in Nederlands-Indië namen het concept van de sterk-installaties over. De verwachting was dat twintig katoenen *sarongs* tussen de acht en achttien gulden zouden gaan kosten, aldus *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*.¹⁹⁹

De Preanger Bontweverij richtte zich ook vooral op het fabriceren van *sarongs*. Anders dan de goedkope 'compass supers' richtte dit bedrijf zich sinds haar oprichting op het fabriceren van uitsluitend de betere kwaliteiten, aldus Dr. W.T. Kroese. De *sarongs* waren voorzien van het logo (*tjap*) van de Preanger Bontweverij, een rijstplantje (*tjap padi*) met het onderschrift 'Di Tanggung tida luntur' (gegarandeerd wasecht). Volgens Kroese waren deze *sarongs* 'fijne weefsels die ten allen tijde kleurecht waren'. Daarnaast werden bij de Preanger Bontweverij grote orders ontvangen van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL), waarvoor onder meer uniformen moesten worden gemaakt.²⁰⁰

Naast het aanpassen van de kwaliteit van textielproducten was ook smaak en mode van belang en trachtte textielproducenten in te spelen op de veranderde wensen van consumenten. Uit notulen van de 'Werkcommissie voor de herziening van de indeling van de contingentering van de groep diverse manufacturen', blijkt dat er in de jaren '30 werd geëxperimenteerd met verschillende soorten dessins voor beter gesitueerde Aziaten.²⁰¹ Uit de notulen is helaas niet te achterhalen voor welke dessins werd gekozen en welke verschillen er waren met eerdere perioden. Ook in correspondentie tussen Ten Cate en importers Jacobson van den Berg & Co. en Harmsen Verwij en Co. N.V. vond ik helaas geen informatie over een breder, of veranderd aanbod en de afstemming van dessins op de consumenten in Nederlands-Indië.

3.4 Concluderend

Op basis van de gerubriceerde importcijfers kan worden vastgesteld dat de protectionistische maatregelen die vanaf 1933 werden genomen in eerste instantie weinig effect hadden op het importaandeel van Japan. De positie van de Nederlandse producenten verbeterde enigzins vanaf 1934. Pas na 1935 was er sprake van een daling van het Japanse aandeel in de totale

¹⁹⁹ 'Textielnijverheid heeft Behoorlijke Uitbreidingsmogelijkheden', *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 13-10-1936.

<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=%E2%80%98Textielnijverheid+heeft+Behoorlijke+Uitbreiding+smogelijkheden%E2%80%99&coll=ddd&identifier=ddd%3A010230542%3Ampg21%3Aa0079&resultsidentifier=ddd%3A010230542%3Ampg21%3Aa0079>> (zoals geraadpleegd op 4-5-2016).

²⁰⁰ Kroese, *Het begin*, 23.

²⁰¹ NA, MEZ-DHN, inv. nr. 6120. Notulen van vergadering op 25 mei 1936 van de Werkcommissie voor de herziening van de indeling van de contingentering van diverse manufacturen.

textielimport van Nederlands-Indië, waarbij het Nederlandse aandeel verder herstelde. De devaluatie van de gulden zal hier ook een grote rol hebben gehad.

De totale import van textiel van 1931 tot en met 1938 steeg licht; vooral door de structurele toename van de garenimport. Marketingtechnisch kan worden vastgesteld dat verandering van smaak van de consumenten en economische omstandigheden redenen waren om de productie van manufacturen aan te passen. Nederlandse importeurs in Nederlands-Indië onderhielden wel nauw contact met de Nederlandse textielproducent Ten Cate om vraag en aanbod op elkaar af te stemmen. Importeurs speelden de veranderde vraag door aan Ten Cate, maar hierop werd traag gereageerd. Textielproducenten in Nederlands-Indië hielden in hun productie ook rekening met de vraag van consumenten, door zich te richten op goedkopere of juist betere kwaliteit van de manufacturen.

De uitgegeven licenties die tot doel hadden om de Nederlandse textielproducenten te beschermen en de Japanse expansie het hoofd te bieden waren in feite niet effectief. De importeurs mochten zelf blijven beslissen waar ze textiel inkochten, als zij zich maar hielden aan hun vastgestelde maximum per importartikel. Waarschijnlijk wilde of kon de Nederlandse overheid om allerlei politieke redenen geen verdergaande maatregelen treffen. De in Nederlands-Indië gevestigde importeurs waren gericht op winst en het behoud van hun bedrijf. Dit geldt ook voor verschillende, met Nederlandse steun geopende, textielbedrijven die vanuit financiële beweegredenen grootschalig producten importeerden uit Japan.

Uit correspondentie blijkt ook dat de prijs voor consumenten doorslaggevend was om producten te kopen en dat het inkomen en economische omstandigheden daarbij van groot belang waren. Onder de arme inheemse bevolking bestond een grote vraag naar de goedkope 'compass supers' en 'merah kwaliteiten'. Toen er inkomensverbeteringen optraden nam juist de vraag naar de betere stoffen toe, zoals 'gebatikte greys', betere cambrics en 'white cambrics'. Uit het bovenstaande concludeer ik dat veranderde economische omstandigheden ook zorgden voor een andere vraag onder consumenten. Deze conclusie sluit ook aan op de studie van Tirthankar Roy naar de consumptie van katoen in India, waaruit blijkt dat het consumeren van kleding sterk verbonden is met de prijs van kleding en het inkomen van consumenten.

In het volgende hoofdstuk ga ik in op de vraag of de veranderingen ook terug te zien zijn in het alledaagse kledingbeeld van de arme inheemse bevolking, en of er een toenemende trend is in het gebruik van westerse kleding, en in hoeverre er sprake was van een verandering in kleding van inheemse mannen en vrouwen.

Hoofdstuk 4: Kleding van de inheemse bevolking op verschillende locaties in Nederlands-Indië

Uit voorgaande hoofdstukken blijkt dat de prijs van manufacturen voor de meeste consumenten leidend was en de arme inheemse bevolking vooral koos voor de goedkope ‘compass supers’ en ‘merah kwaliteiten’. Toen er inkomensverbeteringen optraden nam de vraag naar kwalitatief betere stoffen toe, zoals ‘gebatikte greys’, betere cambrics en ‘white cambrics’. Dit roept de vraag op of veranderingen in het consumptiepatroon ook terug te zien zijn in het straatbeeld of bepaalde situaties. Hoe verhielden traditionele patronen zich tot de dynamiek in de textielimport en was de kleding van de inheemse bevolking ook aan deze dynamiek onderhevig? In dit hoofdstuk wordt ook onderzocht of er kledingverschillen en overeenkomsten zijn te constateren tussen mannen en vrouwen. Jean Gelman Taylor stelt dat inheemse vrouwen de *kabaja* (traditionele blouse) bleven dragen in alledaagse situaties tot de onafhankelijkheid van Indonesië in 1949.²⁰² Is dit terug te zien op afbeeldingen en geldt het dragen van traditionele kleding ook voor autochtone mannen? In het voorgaande hoofdstuk constateerde ik dat op basis van de toenemende garenimport, nationalisme, individualisering en stijging van het aantal naaimachines de inheemse bevolking steeds vaker westerse kledingstukken ging dragen. De hypothese is dan ook dat westerse kleding in verschillende alledaagse situaties is terug te zien.

Om dit te onderzoeken wordt het kledingbeeld aan de hand van foto's op vijf verschillende locaties geanalyseerd. Onder een locatie versta ik ‘alledaagse’ situaties en handelingen die plaatsvonden in de koloniale samenleving waarbij de inheemse bevolking centraal staat. Met de inheemse bevolking wordt in dit hoofdstuk de arme autochtone bevolking bedoeld. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om koelies (contractarbeiders) op plantages maar ook om arbeiders die in fabrieken werkten. Er wordt gekeken naar beroepen die werden uitgeoefend, welke kleding daarbij werd gedragen en hoe de inheemse bevolking ‘alledaags’ gekleed over straat ging. De afbeeldingen zijn geselecteerd uit diverse databases, waarbij het vaak gaat om losse foto's maar ook om foto's afkomstig uit albums. Het aantal geanalyseerde foto's heeft geresulteerd in een selectie van grote diversiteit in geografische herkomst. Naar verhouding zijn veel foto's gemaakt op Java. Van sommige locaties waarbij de inheemse bevolking werkzaam was, zijn relatief weinig foto's gemaakt. Dit geldt bijvoorbeeld voor het laden- en lossen van schepen in havens en in Europese wijken waar postbodes hun werk

²⁰² Gelman Taylor, ‘Costume and gender’, 109.

deden. Ik selecteerde ongeveer honderdveertig foto's uit verschillende digitale databases, namelijk:

- Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV)
- Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen (NMVW) (een samenwerking tussen het Tropenmuseum, Afrika Museum en Museum Volkenkunde)
- Koninklijke Bibliotheek (KB)
- Prentenkabinet Leiden/Studie en Documentatie Centrum voor Fotografie (SDCF)
- Joods Historisch Museum (JHM)
- Nationaal Archief (NA)

De foto's zijn gemaakt op textiel- en batikbedrijven, havens, markten, plantages en Europese wijken. Bijlage 2 bevat een verwijzing en overzicht van alle foto's.²⁰³ De locaties geven een redelijk beeld hoe verschillende klassen van de autochtone bevolking waren gekleed, en of er kledingverschillen zijn te constateren tussen verschillende beroepen die werden uitgeoefend. De meeste afbeeldingen zijn genomen in de jaren '30, maar enkele afbeeldingen zijn ook uit eerdere perioden om veranderingen van een kledingbeeld beter in de historische context te kunnen plaatsen. Daarnaast komen ook de patronen, die te zien zijn in traditionele kleding, aan bod en hoe deze zich verhouden tot de geografie en Indische tradities.

Het aantal foto's per locatie is verschillend door de wisselende beschikbaarheid van het materiaal. Zo is de selectie van zestien foto's in havens een relatief klein aantal. Voor de andere locaties zijn ongeveer dertig afbeeldingen geanalyseerd. Doordat afbeeldingen afkomstig zijn uit verschillende databases geven zij een redelijk beeld van de klederdracht in alledaagse situaties. De door mij gemaakte fotoselectie kwam tot stand op basis van de fotokwaliteit en de zichtbaarheid van de inheemse bevolking. De eilanden waar de afbeeldingen zijn genomen (Java, Bali, Sumatra, Celebes en Borneo) zijn divers, maar geven wel een gemeenschappelijk beeld. Door de omvang van het geselecteerde fotomateriaal en de geografische locaties is het mogelijk om algemene kleding trends te zien die van toepassing zijn op een belangrijk deel van Nederlands-Indië.

Vaak wordt in historisch onderzoek een relatie gelegd tussen teksten en afbeeldingen maar is visueel materiaal in mindere mate van belang dan geschreven historische bronnen,

²⁰³ De specificaties van de foto's (instantie, code, jaar en volledige titel) zijn per locatie opgenomen in bijlage 2. De verwijzingen van codes in de voetnoten corresponderen met de volledige specificaties in bijlage 2.

aldus C. Henriot en W. Hsin Yeh.²⁰⁴ Ter ondersteuning van het fotomateriaal gebruik ik in dit hoofdstuk ook primaire bronnen die afkomstig zijn van het Ministerie van Handel en Nijverheid en krantenberichten om kleding van de inheemse bevolking te onderzoeken. Dit wordt aangevuld met secundaire bronnen.

4.1 Populariteit van traditionele kleding

4.1.1 Sarongs en kains

Onder invloed van nationalistische groeperingen en een groeiende middenklasse werd kleding onder de inheemse bevolking gedurende de jaren '30 beïnvloed door de 'westerse' mode. Echter, geschreven bronnen, zoals kranten, secundaire publicaties maar ook de eerder genoemde reisbrochure van de Rotterdamsche Lloyd, gaan juist uit van een traditioneel kledingbeeld onder de inheemse bevolking. Het is daarom de vraag of dit op fotomateriaal wordt bevestigd.

Volgens *De Sumatra Post* bleef een groot gedeelte van de inheemse bevolking zich traditioneel kleden, waarbij zowel mannen als vrouwen een (batik) *sarong* of *kain* (wikkeldoek) droegen.²⁰⁵ Daarop droegen de mannen een *djas toetoepe* (jasje) en de vrouwen een *kabaja* (blouse). De *kabaja* werd doormiddel van sierspelden dichtgemaakt.²⁰⁶ Volgens *De Sumatra Post* waren *sarongs*, ook wel 'lijnwaden' genoemd, die vanuit Nederland werden geïmporteerd in 1936 nog zeer populair. De krant stelde verder dat de winst van Nederlandse bedrijven nog hoger was geweest als zij zich meer hadden verdiept in de smaak van de inheemse bevolking die meestal een *sarong* droeg. *De Sumatra Post* stelde:

'De Nederlandse lijnwaden behalen hier verreweg de voorkeur (...) en worden verkocht met een niet aanzienlijke winst van 30 pCt.; welke winst onfeilbaar nog hoger zoude geweest zijn, indien men bij de fabrieken er meer op bedacht was geweest ware, om, in

²⁰⁴ C. Henriot en W.-Hsin Yeh, 'Introduction. China Visualised: What Stories do Pictures Tell?' in: C. Henriot en W. Hsin-Yeh, ed., *Visualising China, 1845-1965. Moving and Still images in Historical Narratives* (Leiden 2013) vii-xxv, aldaar, xi.

²⁰⁵ 'De 'lijnwaad-import' in Indië, *De Sumatra Post*, 3-4-1936.

<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=%E2%80%98De+%E2%80%98lijnwaad-import%E2%80%99+&page=1&coll=ddd&identifier=ddd%3A010383610%3Ampeg21%3Aa0116&resultsidentifier=ddd%3A010383610%3Ampeg21%3Aa0116>> (zoals geraadpleegd op 16-5-2016).

²⁰⁶ Bronkhorst, Wils en Van Geleuken, *Tropenecht*, 36-38.

sortering en bewerking, aan den steeds bij den Javaan heerschenden smaak te voldoen, die meer ziet in bonte kleuren, dan wel op de kwaliteit van het fabrikaat.'²⁰⁷

De populariteit van de *sarong* was ook terug te zien in de productie van textielbedrijven in Nederlands-Indië. Zoals eerder al is gesteld in hoofdstuk drie, waren de producten van de Textiel-Inrichting, Java Textiel Maatschappij en de Preanger Bontweverij gericht op het produceren van manufacturen die voornamelijk waren bedoeld om *sarongs* en *kains* van te maken. De populariteit van de *sarong* was onder meer terug te zien in de productiecijfers van de Preanger Bontweverij, die haar *sarongs* wist af te zetten bij verschillende importeurs. In 1933 werden 78.000 *sarongs* gemaakt en in 1938 was het aantal geproduceerde *sarongs*, mede door toenemende industrialisatie, gestegen naar ruim 556.000 stuks.²⁰⁸

4.1.1 Merken op manufacturen

Manufacturen uit Nederland en Nederlands-Indië werden voorzien van een zogenoemde '*tjap*' (merk of stempel). Textielproducten, gemaakt in Nederlandse textielbedrijven, werden al sinds de negentiende eeuw vaak voorzien van een *tjap* zodat zij duidelijk konden worden onderscheiden van Engelse en Japanse producten. Hiermee moest de hoge kwaliteit worden benadrukt. Het merk was vaak gerelateerd aan Nederlandse symbolen, zoals molens, bekende gebouwen, tulpen en leden van Het Koninklijk Huis. Ook heraldische afbeeldingen (wapens), dieren en sprookjesfiguren werden gebruikt. In batikfabrieken in Nederlands-Indië werden manufacturen voorzien van een merk door middel van een metalen stempel. Door het aanbrengen van dit merk kon men gelijk de herkomst en kwaliteit van het doek zien, aldus M. Simon Thomas en P. den Otter.²⁰⁹

Dergelijke Nederlandse en Indische *tjaps* zijn niet zichtbaar op de geselecteerde foto's. Hierdoor kan niet worden vastgesteld of het textiel dat wordt gedragen afkomstig is uit Nederland, Nederlandse-Indië, of andere landen. Op basis van de importgegevens van manufacturen die zijn geanalyseerd in hoofdstuk twee, drie en bijlage één, kan worden gesteld

²⁰⁷ 'De 'lijnwaad-import' in Indië, *De Sumatra Post*, 3-4-1936.

<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=%E2%80%98De+%E2%80%98lijnwaad-import%E2%80%99+%page=1&coll=ddd&identifier=ddd%3A010383610%3Ampg21%3Aa0116&resultsidentifier=ddd%3A010383610%3Ampg21%3Aa0116>> (zoals geraadpleegd op 16-5-2016).

²⁰⁸ Kroese, *Het begin*, 24.

²⁰⁹ M. Simon Thomas en P. den Otter, 'Twentse tjaps' in: H.A. Diederiks, J.L.J.M. van Gerwen, e.a., *Textielhistorische Bijdragen* 34 (Enschede 1994) 104-119, aldaar 104, 108.

dat het overgrote deel van de manufacturen en *sarongs* uit Japan afkomstig was. Door de lage prijs werden Japanse stoffen vooral gedragen door de arme inheemse bevolking.

4.2 Figuren en patronen op traditionele batikdoeken

Voor het maken van de traditionele batikdoeken werden meestal geïmporteerde gebleekte katoenen stoffen gebruikt die vervolgens in (lokale) bedrijven werden bewerkt en voorzien van een patroon. Een andere mogelijkheid was om de doeken in het productieland te bewerken en als *sarong* of *slendang* (doek dat om de heupen wordt gedragen of als draagdoek voor kleine kinderen wordt gebruikt) te importeren. Hierbij moest rekening worden gehouden met het Islamitische geloof waarin het uit religieus oogpunt in principe niet is toegestaan om levende wezens (bijvoorbeeld mensen en dieren) af te beelden, aldus mevrouw Drs. Suwati Kartiwa, directeur van het Nationaal Museum in Jakarta. Drs. Kartiwa wijst er in haar studie naar *songkets*²¹⁰ (weeftechniek op Sumatra) wel op dat er alsnog verschillende dieren worden afgebeeld. Dit komt door onder meer door oude culturele uitwisselingen en verschillende religies.²¹¹

Uit de studie van Drs. Kartiwa blijkt dat *songkets* werden gedecoreerd met vogels, reptielen, slangen en draken. Wat de vogels betreft werden met name eenden, pauwen, kippen, kakatoes en fenixen afgebeeld.²¹² In een studie van Alit Veldhuisen-Djajasoebrata naar batik op Java blijkt dat op gebatikt textiel naast allerlei patronen ook dieren werden afgebeeld, vooral op niet-geometrische doeken. Meestal betrof het motieven van vogels.²¹³ Het gebruik van goud en zilverdraad in combinatie met het 'songket design' werd ook toegepast op *weft ikat*, een weeftechniek met geverfde garens. Deze doeken werden gemaakt in zuid-Sumatra, Sulawesi en Bali. Sommige doeken werden alleen gebruikt voor een speciale gelegenheid, zoals de *kain grinsing* die alleen wordt gedragen tijdens een huwelijk of een ceremonie waarbij wordt gevierd dat iemand volwassen is geworden. Bepaalde motieven gaven ook aan of iemand afkomstig was uit een aristocratische familie.²¹⁴ Op gebatikte doeken kon door middel van

²¹⁰ Een songket is een stof dat is gewoven van goud en zilverdraad. Zie hiervoor: S. Kartiwa, 'The Traditional Weaving of Indonesia' in: S. Prangwatthanakun, *Textiles of Asia: a common heritage* (Chiang Mai 1993) 95-99, aldaar 97.

²¹¹ S. Kartiwa, 'The Traditional Weaving of Indonesia' in: S. Prangwatthanakun, *Textiles of Asia: a common heritage* (Chiang Mai 1993) 95-99, aldaar 97-98.

²¹² Ibidem, 97.

²¹³ Veldhuisen-Djajasoebrata, *Bloemen van het heeal*, 94.

²¹⁴ Kartiwa, 'The Traditional Weaving of Indonesia', 97-99.

patronen worden gespecificeerd uit welke sociale kring iemand afkomstig was. Bepaalde motieven waren alleen voorbehouden aan de adel en hoge ambtenaren.²¹⁵

Alit Veldhuisen-Djajasoebrata stelt dat er in beginsel een onderscheid kan worden gemaakt tussen geometrische en niet-geometrische patronen. Voor de geometrische patronen zijn vier categorieën te onderscheiden: *banji* (rondgang van de zon), *tjeplokan* (windroos patroon), vlechtwerk of weefselnaboetsingen en *garis miring* (schuin lopende lijnen). De niet-geometrische patronen zijn talloos, waarbij de *sěmèn* (uitbotten, spruiten) vaak voorkomt. Er vallen drie groepen te onderscheiden: plantaardige motieven, dieren en een combinatie daarvan waarbij de mythische garuda vogel is afgebeeld.²¹⁶

Voor de batikpatronen die werden gemaakt op Java stelt A. Haake dat symmetrie een belangrijk element was. Volgens Haake was de symmetrie een uiting van een oude Aziatische filosofie waarbij de 'mancapat' (mandala of windroos) en 'dualisme' (co-existentie of tegengestelden) centraal stonden. In de vormgeving werden naast Indische motieven ook vaak van oorsprong Chinese en hindoeïstische patronen afgebeeld, die door handelscontacten waren overgenomen. Volgens de oude Aziatische filosofie bezaten bepaalde patronen magische krachten, waarmee negatieve elementen konden worden omgezet in positieve. In de twintigste eeuw was er volgens Haake niet altijd meer sprake van een symbolische betekenis op batikdoeken en waren patronen minder vaak symmetrisch.²¹⁷ In de studie van Astri Wright naar iconografie op gebatikte doeken in centraal Java blijkt dat patronen in de twintigste eeuw nog vaak geometrisch waren waarbij er een balans moest zijn tussen het 'negatieve' en het 'positieve'. Deze patronen waren vaak ontleend aan de natuur.²¹⁸

Een specifieke batik, gerelateerd aan de culturele invloed van de Nederlandse kolonisator, was de *batik Belanda* (Nederlandse batik) waarop voornamelijk bloemen of bloemboeketten waren afgebeeld.²¹⁹ De *batik Belanda* ontwikkelde zich in de late jaren van de negentiende eeuw en kan volgens Julie Berger Hochstrasser worden gezien als een culturele uitwisseling tussen Nederland en Indië. Doordat er na 1870 meer vrouwen naar Indië kwamen nam de interesse voor de Nederlandse batikmotieven toe. Vooral Europese en Indo-Europese vrouwen droegen deze batikstijl waarbij sommige vrouwen ook op kleinschalige wijze

²¹⁵ Veldhuisen-Djajasoebrata, *Bloemen van het heeal*, 98.

²¹⁶ Ibidem, 94-96.

²¹⁷ A. Haake, 'The role of symmetry in Javanese batik patterns', *Computers and Mathematics with Applications*, Vol.17(4) (1989) 815-826, aldaar 816-818, 825-826.

²¹⁸ A. Wright, 'Javanese Mysticism and Art: A case of Iconography and Healing', *Indonesia*, No. 52 (1991) 85-104, aldaar 99.

²¹⁹ D. van Dartel, *Collectors Collected. Exploring Dutch colonial culture through the study of batik* (Amsterdam 2005) 13.

batik Belanda gingen produceren voor de verkoop.²²⁰ Na 1915 was er sprake van een afname van de *batik Belanda* doordat Europeanen en de Indo-Europese bevolking zich meer naar de westerse mode gingen kleden. Desondanks werd de *batik Belanda* ook in de jaren '30 nog steeds gedragen.²²¹

Naast de symboliek van patronen vervulden kleuren ook een belangrijke rol. Alit Veldhuisen-Djajasoebata stelt in haar studie naar batik op Java dat wit, blauw, zwart en rood de belangrijkste kleuren waren. Hierbij symboliseert de kleur wit 'het begin' en het 'immateriële'. Blauw en zwart symboliseren de kleur van de dood, 'het einde' maar ook Moeder Aarde. Volgens Veldhuisen-Djajasoebata staan lichte kleuren voor de hemel of het bovenaardse en donkere kleuren vertegenwoordigen de aarde en wat daar binnen is. Op *sarongs* is deze symboliek terug te zien in de figuren van vogels en slangen.²²²

4.3 Opmerkingen van de Werkcommissie voor de herziening van de indeling van de contingentering van de groep diverse manufacturen

Om de protectionistische maatregelen die tussen 1933 en 1936 werden genomen te kunnen monitoren, werd er door de Nederlandse overheid een commissie in het leven geroepen die moest toezien op de herziening van de contingentering van diverse manufacturen. Tijdens vergaderingen werd door de 'Werkcommissie voor de herziening van de indeling van de contingentering van de groep diverse manufacturen' besproken welke manufacturen populair waren en of het contingent (een door de overheid vastgesteld maximum importvolume van bepaalde stoffen) moest worden verhoogd of door het gebrek aan populariteit juist moest worden verlaagd.

Uit notulen van deze werkcommissie blijkt dat de autochtone bevolking vooral de smallere gedrukte stoffen (28 of 24 inch of minder) kocht. Daarnaast blijkt dat dit 'uiterst goedkope goed' gemaakt was van minder dan 32 of 33 draden per 7x7mm².²²³ De arme mannen droegen voornamelijk kleding gemaakt van bont geweven katoenen drilling of jeans.²²⁴ Op deze stoffen werd vaak een gestreept dessin aangebracht, dit wordt doorgaans de

²²⁰ J. Berger Hochstrasser, 'Batik Belanda. Transformed Identities Cross Boundaries in the Visual Arts. Or: Eliza van Zuylen and Creativity at the Margins', *Journal of Low Countries Study*, Vol.35 No. 2 (2013) 148-161, aldaar 149.

²²¹ Wassing, 'Roodkapje in batik', 88-89, 92, 94.

²²² Veldhuisen-Djajasoebata, *Bloemen van het heeal*, 45.

²²³ NA, MEZ-DHN, inv. nr. 6120. Notulen van vergadering op 25 mei 1936 van de Werkcommissie voor de herziening van de indeling van de contingentering van diverse manufacturen.

²²⁴ Bont geweven stoffen zijn gemaakt van een eenvoudig geblokt weefsel, meestal in twee kleuren. Een zogenoemde 'drilling' is een zware en dicht geweven katoenen stof. Jeans wordt gemaakt van denim stof, dit is een

‘koeliedracht’ genoemd. Koelies droegen meestal kleding gemaakt van zwart geverfde katoenen drills, jeans en twills.²²⁵ Arme autochtone vrouwen droegen meestal kleding gemaakt van kleine geverfde lappen stof (24 inch of minder).²²⁶ Verder komt uit verschillende notulen van de Werkcommissie naar voren dat geverfde en bedrukte manufacturen veel werden verkocht aan de inheemse bevolking die daarvan zelf kleding maakte.

Zoals al eerder is aangegeven in hoofdstuk drie, blijkt dat er in de jaren ‘30 werd geëxperimenteerd met verschillende dessins op manufacturen die waren bestemd voor de ‘beter gesitueerde Aziaten’. Het is onduidelijk op welke groep in de Nederlands-Indische samenleving dit precies van toepassing was en tot welke sociale klasse deze werd gerekend. Uit notulen van de Werkcommissie en correspondentie tussen textielproducenten en importeurs blijkt niet welke nieuwe dessins werden toegepast. In relatie tot de statistieknnummers die werden verbonden aan de kleding van de arme bevolking valt op dat er geen opmerkingen worden gemaakt over de verandering van dessins of het verven van manufacturen, terwijl bij sommige andere statistieknnummers wel opmerkingen werden gegeven.²²⁷ Daarmee is het aannemelijk dat er geen tot weinig veranderingen plaatsvonden in de stoffen die werden gedragen door de arme inheemse bevolking. Om te kijken of de opmerkingen van de Werkcommissie ook overeenstemmen met het straatbeeld zal vooral bij de locaties van de havens en plantages nader op de opmerkingen van de Werkcommissie worden ingegaan.

4.4 Kleding van de inheemse bevolking op diverse locaties

4.4.1 Werknemers van textiel-en batikbedrijven

De door mij geselecteerde afbeeldingen zijn gemaakt in de Textiel-Inrichting in Bandoeng, de Preanger Bontweverij in Garoet en de Java Textiel Maatschappij in Tegal. Op de foto’s zijn werknemers met verschillende functies te zien tijdens het productieproces.

Foto’s van de Textiel-Inrichting Bandoeng laten zien dat de autochtone vrouwen, werkzaam als weefster, gekleed waren in de traditionele kleding. Op een afbeelding uit

stevige dichtgewoven katoenen (spijker) stof. Zie hiervoor het *AMFI Stofnamenregister* (Amsterdam, januari 2008) dat is opgesteld door Annemieke Velzeboer, docent Stoffen en Textiel aan de Hogeschool van Amsterdam. <<https://student.hva.nl/binaries/content/...a-z.../stofnamenregister.pdf>> (zoals geraadpleegd op 1-6-2016).

²²⁵ NA, MEZ-DHN, inv. nr. 6120. Notulen van vergadering op 20 mei 1936 van de Werkcommissie voor de herziening van de indeling van de contingentering van diverse manufacturen.

²²⁶ NA, MEZ-DHN, inv. nr. 6120. Notulen van vergadering op 13 mei 1936 van de Werkcommissie voor de herziening van de indeling van de contingentering van diverse manufacturen.

²²⁷ Uit diverse notulen van vergaderingen van de Werkcommissie voor de herziening van de indeling van de contingentering van diverse manufacturen blijkt dat de arme bevolking vooral stoffen droeg met de statistieknnummers: 1570, 1572, 1575, 1577, 1582, 1584 en 1591.

dezelfde fabriek is te zien dat autochtone mannen, werkzaam bij de kruis- en spoelmachines, modernere waren gekleed. Zij droegen een lichtgekleurde broek en overhemd. Daarentegen is een autochtone man, werkzaam bij de scheermolens, gekleed in traditionele dracht, inclusief *blangkong* (traditioneel hoofddeksel).²²⁸ Uit de onderstaande foto (afbeelding 4) van de mechanische weverij blijkt dat in dit deel van de fabriek moderne en traditionele kleding samenkwamen. Van de mannelijke werknemers dragen in ieder geval drie mannen een *sarong*, gecombineerd met een lichtkleurig overhemd met korte mouwen. De Europese mannen zijn juist gekleed naar 'westerse' maatstaven, en dragen een lichtgekleurde broek met een riem en een overhemd met lange mouwen met daarop een stropdas.²²⁹ De hogere status die aan deze Europees uitziende kleding werd ontleend maakt de sociale verschillen tussen werknemers zichtbaar. Deze zichtbare vorm van non-verbale communicatie is daarmee een goed voorbeeld van het uitdragen van sociale verschillen en het creëren van een Europese identiteit zoals wordt beargumenteerd door Nira Wickramasinghe en Elsbeth Locher-Scholten.

Door het beperkte beschikbare beeldmateriaal, meestal zonder begeleidende tekst, valt het helaas niet te zeggen of de verschillen in 'moderne' en 'traditionele' mannenkleding ook kan worden gerelateerd aan de functie van werknemers binnen het bedrijf. Wel kan worden geconstateerd dat in de Textiel-Inrichting zowel autochtone mannen als vrouwen zich meestal traditioneel kleedden. Ik heb niet kunnen vinden of er in de fabrieken verplichte kledingvoorschriften van toepassing waren en of er kledingvoorschriften golden voor bepaalde werkzaamheden, bijvoorbeeld ter bescherming bij chemische processen.

Afbeelding 4: Mechanische weverij in de Textiel-Inrichting Bandoeng, Bron: NMVW #TM-60016839 (datering 1920-1932)

Afbeelding 5: Handscheermolen in de Textiel-Inrichting te Bandoeng, 1934 Bron: KITLV #5593

²²⁸ Een *blangkong* is een (klein) batikdoek dat wordt gedragen op het hoofd en maakt deel uit van de traditionele dracht van Javaanse mannen. Zie hiervoor: S. Atmosumarto, *A Learner's Comprehensive Dictionary of Indonesian* (Londen 2004) 64.

²²⁹ Zie hiervoor bijlage 2: KITLV 5589, KITLV 5591, KITLV 5593, KITLV 5597, NMVW TM-60016893.

In de Preanger Bontweverij droegen de autochtone vrouwen ook traditionele kledij, zo blijkt uit afbeeldingen van de elektrische spinnerij, weverij en afwerkingsruimte. Een afbeelding van de mechanische weverij toont aan dat de autochtone mannen juist weer niet traditioneel gekleed waren, maar een broek (soms met riem) en een overhemd droegen. Verder kan worden geconstateerd dat er in de Preanger Bontweverij ook mannelijke werknemers in dienst waren die een *peci* (een zwart islamitisch hoofddeksel)²³⁰, droegen.²³¹ Naar verhouding zijn er weinig foto's digitaal beschikbaar van de Java Textiel Maatschappij in de jaren '30. Ook in deze weverij zijn mannen gekleed in een overhemd, met korte mouwen en een korte broek, waarvan een aantal met riem. De mannen dragen geen *peci*. Op afbeeldingen van de weverij zijn geen vrouwen zichtbaar. De vrouwen die zijn vastgelegd in de spinnerij zijn allemaal gekleed in traditionele kleding.²³²

Aan de hand van de geraadpleegde foto's kan worden geconcludeerd dat de autochtone vrouwelijke werknemers allemaal traditioneel gekleed gingen in een *sarong* en *kabaja* (meestal effen wit), terwijl door de mannelijke werknemers zowel traditionele als meer westerse kleding door elkaar werd gedragen. Daarmee kan worden geconcludeerd dat er een gender onderscheid valt te maken als het gaat om het dragen van meer westerse kleding. Dit voorbeeld ondersteunt de bevindingen van Elsbeth Locher-Scholten en Jean Gelman Taylor, die allebei stellen dat kleding ook een expressie is van man-vrouw relaties. Opvallend is dat een deel van de mannelijke werknemers van de Preanger Bontweverij een *peci* droeg, terwijl deze niet is te zien in afbeeldingen van de Textiel-Inrichting en de Java Textiel Maatschappij. Uit correspondentie en notulen van de Java Textiel Maatschappij blijkt niet dat er een kledingvoorschrift waren voor werknemers.

²³⁰ Een *peci* is een hoofddeksel dat is gemaakt van zwart-fluweel. De *peci* is een symbool voor een gedeelde moslim identiteit. Zie hiervoor: Gouda, 'Van gecastreerde onderdanen naar krachtige burgers', 39.

²³¹ Zie hiervoor bijlage 2: KITLV 5569, NMVW TM-10014368, NMVW TM-10014359, NMVW TM-10014361, NMVW TM-10014371, NMVW TM-10014369, NMVW TM-10014365.

²³² Zie hiervoor bijlage 2: KITLV 5606, KITLV 5607.

Afbeelding 6: Kruis- en handspoelmachines in de Textiel-Inrichting te Bandoeng circa. 1930. Bron: KITLV #5591

Afbeelding 7: Weefzaal in de Preanger Bontweverij te Garoet. Bron: KITLV #5596

Foto's van kleinere weverijen en spinnerijen op Java, waarop alleen vrouwen zijn afgebeeld, laten ook zien dat vrouwen waren gekleed in een *sarong* en een, meestal lichtkleurige of witte, *kabaja*.²³³ Afbeeldingen van batiksters in het kraton van Jogjakarta en een batikfabriekje in Soerabaja wijzen uit dat er ook andere donkergekleurde *kabaja's* werden gedragen. Daarnaast zijn er werkneemsters van batikbedrijven te zien die een *kemben* (borstdoek) of singlet (hemd zonder mouwen) dragen. Op basis van het beschikbare fotomateriaal kan worden gesteld dat er bij de keuze van het dragen van een *kabaja* een verschil bestond tussen vrouwelijke werkneemsters van textielweverijen en batikbedrijven rond de jaren '30. In textielweverijen zijn de *kabaja's* vrijwel allemaal licht (wit) van kleur, terwijl er naast wit ook zwart en verschillende grijstinten zijn te zien (kleurdiversiteit) bij de bovenkleding van werkneemsters in lokale batikbedrijven. Daarnaast wijzen foto's van begin twintigste eeuw erop dat batiksters zowel een *kemben* als *kabaja* droegen. Op basis van de door mij onderzochte foto's kan daarom worden gesteld dat er in de jaren '30 een verschuiving plaatsvond waarbij steeds vaker een *kabaja* werd gedragen in plaats van een *kemben*.²³⁴

²³³ Zie hiervoor bijlage 2: NMVW TM-10014434, NMVW TM-60016297, NMVW TM-60016098, JHM T465.

²³⁴ Zie hiervoor bijlage 2: KITLV 1406318, KITLV 118342, KITLV 119190, KITLV 116537, NMVW TM-60016876, NMVW RV-10761-154, NMVW TM-60016876, NMVW TM-60016878, NMVW TM-6003429.

Afbeelding 8:
Een geposeerde opname van een batikwerkplaats op Java circa. 1915
Bron: NMVW #TM-60034291

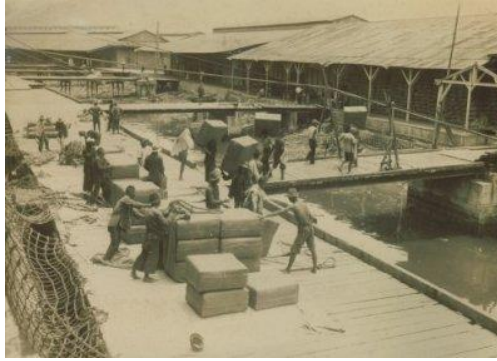
Afbeelding 9
Javaanse vrouwen aan het batikken, vermoedelijk in Soerabaja circa. 1925
Bron: KITLV #118342

In digitale databases vond ik weinig foto's van mannen die werkzaam waren in batikbedrijven. Op een foto gemaakt op west-Java, is te zien hoe mannen bezig zijn met het kleuren van batikdoeken. Zij dragen een donkergekleurd shirt met korte mouwen en een broek. Op een foto waarop te zien is dat doeken worden voorzien van stempels, staan mannen die een overhemd dragen, waarop ook borstzakken zijn genaaid.²³⁵ De kleding kan een vrije keuze zijn geweest of te maken hebben met een bepaalde functie.

4.4.2 Havens

In de verschillende databases vond ik relatief weinig foto's waarop autochtonen zijn te zien die in de havens werkten. Veel foto's zijn gemaakt door de Europese bevolking en westerse toeristen die vooral hun eigen gezelschap in beeld brachten. De door mij onderzochte afbeeldingen zijn gemaakt in de havens van Batavia, Sabang, Semarang, Soerabaja (Java), Belawan, Padang (Sumatra), Samarinda (Borneo) en Makassar (Celebes). Op de foto's zijn uitsluitend mannen van de autochtone bevolking te zien die bezig zijn het laden- en lossen van schepen.

²³⁵ Zie hiervoor bijlage 2: TM-10014219 en TM-60016876.

Afbeelding 10: Het laden van een schip, vermoedelijk in de haven van Belawan

Bron: KITLV #156324

Het laad- en lospersoneel was gekleed in een broek (zowel kort als lang) met daarop een shirt of hemd, of een ontbloot bovenlichaam. Er zijn enkele mannen te zien die een *sarong* dragen. Verder kan worden vastgesteld dat een groot aantal mannen op de kades een *peci*, een zwart Islamitisch hoofddeksel, draagt. Het laad- en lospersoneel draagt zowel lichte als donkere kledingstukken.²³⁶ Het dragen van donkere kledingstukken komt overeen met de bevinding van de ‘Werkcommissie voor de herziening van de indeling van de contingentering van de groep diverse manufacturen’, die stelde dat vooral de arme mannelijke bevolking zwartgekleurde katoenen stoffen droeg. Echter, op de meeste foto’s is het streepdessin, dat door de Werkcommissie ook werd genoemd als de meest voorkomende stof onder de arme mannelijke bevolking, maar zeer sporadisch terug te zien.

Op een afbeelding van het laad- en lospersoneel van de Koninklijke Pakketvaart Maatschappij (KPM) in Samarinda draagt het personeel vrijwel uitsluitend een wit overhemd met een donkere lange broek met een riem.²³⁷ Ook op andere foto’s van schepen van de KPM valt op dat er naar verhouding veel mannen in het wit zijn gekleed. Waarschijnlijk hanteerde de KPM kledingvoorschriften voor het laad- en lospersoneel. Op een andere geselecteerde afbeelding staat het laad- en lospersoneel van de Nederlands-Indische Bauxiet Exploitatie Maatschappij (N.V. NIBMEM).²³⁸ Op de foto is het personeel gekleed in donkerkleurige broeken, met een riem, met daarop een lichtgekleurd overhemd met korte mouwen. Net als bij

²³⁶ Zie hiervoor bijlage 2: KITLV 156325, KITLV 156324, KITLV 16326, KITLV 54900, KITLV 54952, KITLV 32823, NMVW TM-100001263, NMVW TM-60060700, NMVW TM-60060705, NMVW TM-60060721, NMVW TM-60060719, NA 147-0043.

²³⁷ Zie hiervoor bijlage 2: KITLV 45444.

²³⁸ Zie hiervoor afbeelding TM-10007268 en informatie van N.V. NIBEM via: <<http://collectie.tropenmuseum.nl/default.aspx? ga=1.250146628.314916701.1460559494>> (zoals geraadpleegd op 18-5-2016).

de KPM is er waarschijnlijk sprake van voorgeschreven dienstkleeding. De kleding straalt eenheid uit en draagt bij aan een zichtbare identiteit.

Afbeelding 11: Het personeel van de N.V. NIBEM, 1936.

Bron: NMVW #TM-10007268

Op enkele foto's is te zien dat medewerkers met een ontvangstaak traditionele hoofddeksels dragen. Dit is onder meer te zien op een foto waarbij een autochtone werknemer staat naast de loopplank van het *m.s. Van der Wijck* van de KPM. Tijdens de aankomst van de Gouverneur Generaal B.C. de Jonge, in de haven van Soerabaja, staan aan weerszijde van de loopbrug vier autochtone mannen die gekleed zijn in een witte broek en *djas toetoe* (traditioneel jasje), zoals te zien is op onderstaande foto (afbeelding 12). Op het hoofd dragen zij een traditioneel doek, een *blangk*. Onder het middel is te zien dat zij een traditionele, vermoedelijk gebatikte, doek hebben omgeknoopt.

Afbeelding 12: Gouverneur-Generaal B.C. de Jonge gaat van boord in de haven van Soerabaja

(datering 1-7-1932 tot 31-5-1933) Bron: KITLV #78959

Op de door mij geselecteerde afbeeldingen van het laad- en lospersoneel zijn geen mensen te zien die een traditionele *sarong* dragen. Waarschijnlijk was het dragen van een broek praktischer of er waren kledingvoorschriften, waarbij de *sarong* was uitgesloten. Ook is het mogelijk dat broeken en shirts, zowel zelfgemaakt als gekocht bij een kleermaker, mogelijk goedkoper waren dan *sarongs*.

4.4.3 Plantages

Door de invoering van de Agrarische Wet in 1870 werd het voor Europeanen mogelijk om grote en particuliere landbouwondernemingen te vestigen in Nederlands-Indië om thee, tabak, koffie en rubber te gaan verbouwen. Dit gebeurde op Java maar in nog grotere mate aan de oostkust van Sumatra in het regentschap Deli. De vorst van Deli had in 1863 bij Europese landbouwbedrijven interesse gewekt om in zijn regentschap tabak te gaan verbouwen.²³⁹ Hierbij had de Deli Maatschappij, opgericht met steun van de Nederlandse Handels Maatschappij (NHM), een voortrekkersrol bij de ontwikkeling van tabaksplantages aldus Thomas Lindblad. Door concentratie van de tabakssector aan de oostkust van Sumatra bleven er rond 1920 vier grote tabaksmaatschappijen over, de zogenoemde ‘Grote Vier’: Deli, Deli-Batavia, Senembah en Arendsburg.²⁴⁰ Vlakbij de kleinere stad Loeboekpakam en rondom het dorp Tanjung Morawa waren enkele koffie- en rubberplantages aangelegd, waarvan ik diverse foto’s vond.

Op verschillende afbeeldingen waarop het controleren van tabaksbladeren is te zien, staan uitsluitend vrouwen wat impliceert dat dit werk vooral door vrouwen werd uitgevoerd. De vrouwelijke werkneemsters dragen *sarongs* en *kabaja’s* en een aantal daarvan hebben een ongebruikelijk korte mouwlengte. De traditionele *kabaja* heeft lange mouwen, maar op afbeeldingen is te zien dat een aanzienlijk deel van de vrouwen een *kabaja* draagt met korte ‘gepofte’ mouwen, zoals bij het sorteer- en droogproces.²⁴¹ Dergelijke korte mouwen waren wel gangbaar op ‘westerse’ jurken die Europese en Indisch-Europese vrouwen droegen, maar niet bij bovenkleding gedragen door de autochtone vrouwen. Deze mouwen waren onder meer populair geworden door afbeeldingen in het toonaangevende tijdschrift *D’ Oriënt*.²⁴² De foto’s van de tabaksplantages laten zien dat er voor de onafhankelijkheid in 1949 wel een westers tintje werd gegeven aan de *kabaja* door het integreren van de korte ‘pofmouw’. Deze waarneming sluit daarmee niet helemaal aan bij de stelling van Gelman Taylor dat inheemse vrouwen tot de onafhankelijkheid in 1949 vooral gekleed gingen in een traditionele *kabaja*.

²³⁹ Van den Doel, *Zo ver de wereld strekt*, 88.

²⁴⁰ T. Lindblad, ‘Trends en bedrijfsvoering in de koloniale landbouw: Voorbeelden uit Nederlands-Indië 1915-1940’ in: H. Diederiks, J.T. Lindblad en B. de Vries red., *Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering* (Hilversum, 1994) 57-78, aldaar 64.

²⁴¹ Zie hiervoor bijlage 2: KITLV 15825, KITLV 15827, KITLV 15834, KITLV 15830, KITLV 15832, KITLV 15835, KITLV 15839.

²⁴² Bronkhorst, Wils en Van Geleuken, *Tropenecht*, 122-123, 127.

Afbeelding 13: Vrouwen controleren de gesorteerde tabak op tabaks- en rubberonderneming Tandjong Morawa bij Loeboekpakam, omstreeks 1938.
Bron: KITLV #15830

Afbeelding 14: Vrouwen pakken tabak af en stapelen de tabak in perskisten tabaks- en rubberonderneming Tandjong Morawa bij Loeboekpakam, omstreeks 1938.
Bron: KITLV #15839

Verder valt op dat er geen decoratieve borduursels zijn aangebracht op de *kabaja's* van werkneemsters op de sorteerafdeling van de tabaksplantage. In dit opzicht is één afbeelding van een vrouw (zie afbeelding 15), die bezig is met het uitdunnen van tabaksbibit (tabak kweekplantjes) op het land, bijzonder. Op de lichtkleurige *kabaja* zijn aan onderkant van de (lange) mouwen en kraag bloemmotieven genaaid.²⁴³ Uit een welvaartsenquête van de Deli Plantersvereniging bleek dat één op de twintig vrouwelijke werknemers een naaimachine bezat.²⁴⁴ Waarschijnlijk had deze vrouw een naaimachine en gaf een persoonlijk tintje aan haar kleding. Vergelijkbare versieringen zijn niet te zien op *kabaja's* van andere vrouwen die op het land werkten. Het feit dat ik één foto vond van een vrouwelijke werkneemster die een *kabaja* droeg met opgenaaide bloemmotieven roept de vraag op of er vaker versieringen werden aangebracht op *kabaja's* en in hoeverre deze decoraties een symbolische of esthetische functie hadden.

²⁴³ Zie hiervoor bijlage 2: KITLV 15782.

²⁴⁴ 'Ondernemerswerkvolk. Welvaarts-enquête door de Deli Planters Vereeniging', *De Indische Courant* 15-12-1936. <<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=Welvaarts-enqu%C3%A4te+&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=De+Indische+courant&identifier=ddd%3A010285503%3Ampg21%3Aa0121&resultsidentifier=ddd%3A010285503%3Ampg21%3Aa0121>> (zoals geraadpleegd op 4-5-2016).

Afbeelding 15: Vrouw is bezig met het uitdunnen van tabaksbibit op tabaks- en rubberonderneming Tandjong-Morawa bij Loeboekpakam

Bron: KITLV #15782

Onder het mannelijke personeel bestond ook diversiteit in de kleding. Dorine Bronkhorst, Esther Wils en Eva van Geleuken wijzen erop dat Europese planters hun eigen vakkleding droegen waarbij de *djas toetoep* (traditioneel jasje) werd vervangen door getailleerde wit- en kakikleurige colbertjasjes, gecombineerd met een stropdas. De pantalon kreeg een kortere pijplengte doordat deze werd omgeslagen.²⁴⁵ Autochtone mannelijke werknemers van tabaksplantages die werkzaam waren bij een mechanisch proces, zoals het persen van tabaksbladeren, zijn gekleed in een wit overhemd met korte mouwen en daarbij een lange broek met een riem. Anders dan de Europese planters waren de broeken niet omgeslagen, waarmee een sociaal onderscheid kon worden gemaakt.²⁴⁶ Ook kan worden geconstateerd dat op foto's van tabaksplantages geen mannen zijn gefotografeerd in de traditionele klederdracht. Opvallend genoeg dragen de koelies bijna allemaal kleding, gemaakt van lichtgekleurde stoffen zonder dessin.²⁴⁷ Dit sluit niet aan op de zogenoemde 'koeliedracht' die door de Werkcommissie voor herziening van contingenten van diverse manufacturen werd beschreven en werd getypeerd door de zwarte kleuren en streepdessins.

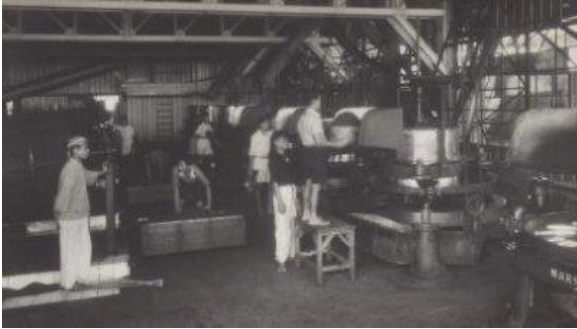
Traditionele kleding van mannen is wel terug te zien op een foto die is genomen op de theeplantage Dajeuh-Manggoeng vlakbij Garoet, waarbij mannelijke werknemers hun loon ontvangen. Zij dragen een traditioneel hoofddekseel en een *djas toetoep* (traditioneel jasje). Deze kleding is ook terug te zien op foto's van mannelijke opzichters bij het sorteren van theeblaadjes door vrouwen. Een foto van het mechanische verwerkingsproces, toont aan dat de mannelijke werknemers een overhemd dragen met korte mouwen, gecombineerd met een

²⁴⁵ Bronkhorst, Wils en Van Geleuken, *Tropenecht*, 132.

²⁴⁶ Zie hiervoor bijlage 2: KITLV 15840, KITLV 15841, KITLV 15842.

²⁴⁷ Zie hiervoor bijlage 2: KITLV 15775, KITLV 15789, KITLV 15791, KITLV 15801, KITLV 15811, KITLV 15812, KITLV 15808.

lange of korte broek met een riem. Daarmee is de kleding van mannen die werken met machines vergelijkbaar met het kledingbeeld bij het mechanische proces in tabaksplantages. Foto's van vrouwen die werkzaam waren op thee- en koffieplantages laten zien dat zij waren gekleed in een *sarong* met een *kabaja* met lange mouwen.²⁴⁸

Afbeelding 16: Rolkamer in de theeplantage Dajeuh-Mangoeng bij Garoet, circa. 1935.
Bron: KITLV #78556

Afbeelding 17: Theefabriek op de plantage Dajeuh-Mangoeng bij Garoet (datering 1930-1940)
Bron: NMVW #TM-60047913

Andere plantages, waar zowel mannen als vrouwen op het land werkten, waren kinaplantages. Van kinabomen wordt de schors gebruikt voor het maken van kinine, dat tot op heden de basis is voor medicijnen tegen malaria.²⁴⁹ De meeste door mij geanalyseerde foto's zijn gemaakt op een plantage van het gouvernement in Tjinjioean, nabij Bandoeng. Wat mij opviel is dat alle mannen op de plantage een traditionele hoofddracht (*blangkon*) hebben. Afwisselend dragen mannen die oogsten een broek of een omgeslagen doek. Er zijn zowel bont geweven als batikpatronen te herkennen. Inheemse mannen met een hogere functie dragen een lichte witte *djas toetoe*p in combinatie met een lange witte broek en *blangkon* op het hoofd.²⁵⁰ Door de verschillen in kleding is een duidelijk onderscheid te maken in de sociale positie van werknemers. Bij de kleding van koelies op kinaplantages valt op dat de kleding, net als bij koelies op de tabaksplantages, niet overeenstemt met de 'koeliedracht' zoals die door de Werkcommissie voor herziening van contingenten van diverse manufacturen werd beschreven.

Wat opvalt aan de foto's van vrouwen die kina oogsten of kinazaden aan het sorteren zijn, is dat zij voornamelijk *kabaja's* dragen waarop patronen zijn gedrukt zoals strepen,

²⁴⁸ Zie hiervoor bijlage 2: KITLV 78562, KITLV 78556, KITLV D7129, NMVW TM-60047913, NMVW TM-60047914.

²⁴⁹ J. Touwen, 'American Trade with the Netherlands and Dutch East Indies' in: H. Krabbendam, C.A. van Minnen en G. Scott-Smith ed., *Four Centuries of Dutch-American Relations, 1609-2009* (Amsterdam 2009) 271-282, aldaar 275.

²⁵⁰ Zie hiervoor bijlage 2: KITLV 408707, KITLV 408757, KITLV 408735, KITLV 408691.

stippen, bloemen en stervormen.²⁵¹ Mogelijk zijn dit ook nieuwe dessins die werden gemeld door de Werkcommissie van de herziening van de contingentering van diverse manufacturen. Kleding, gedragen door de inheemse bevolking die betrokken was bij het oogsten van kapok, laat een vergelijkbaar beeld zien met de kleding die werd gedragen op tabak- en kinaplantages.

Afbeelding 18: Het sorteren van kinazaden in Nederlands-Indië, omstreeks 1935.

Bron: KITLV #D7132

Afbeelding 19: Het planten van kinazaden in kweekbedden, vermoedelijk op het Gouvernement kinaplantage Tjinjiroean, circa. 1930.

Bron: KITLV #408757

4.4.5 Markten

De afbeeldingen van markten in Nederlands-Indië geven de grote variëteit weer van de verschillende producten die op de lokale markten werden verkocht, zoals fruit, groenten, vlees, sieraden, stoffen en potten. Daarnaast zijn er duidelijke kledingverschillen per eiland te zien. Dit geldt met name voor vrouwen. Op de markten op Java is de traditionele klederdracht bij alle vrouwen terug te zien. Er worden zowel zwarte als witte *kabaja's* gedragen en enkele vrouwen hebben ook een hoofddoek. Met betrekking tot de patronen op *sarongs* bestaat er een grote diversiteit van *garis miring* (schuin lopende lijnen) en *sěmèn* (plantaardige) motieven. Mannelijke straatventers dragen een lange broek of driekwart broek gecombineerd met een shirt of overhemd met korte mouwen. Wat de hoofddeksels betreft tonen de foto's aan dat mannen afwisselend een *peci*, zonnehoed of (traditionele) *blangkon* dragen.²⁵²

Afbeeldingen van markten op Bali laten zien dat mannen overwegend op traditionele wijze gekleed gingen door een *sarong* te dragen. Foto's van vrouwen op Bali laten zien dat zij met name donkerkleurige *sarongs* droegen zonder patroon. Dit sluit aan bij de observaties van de Werkcommissie voor de herziening van de contingentering van diverse manufacturen.

²⁵¹ Zie hiervoor bijlage 2: KITLV D7132, KITLV 408752, KITLV 408689, KITLV D7133, KITLV 408683, KITLV 408706, KITLV 408691.

²⁵² Zie hiervoor bijlage 2: KITLV 183634, KITLV 182064, KITLV 251117, KITLV 175429, KITLV 90187, NMVW TM-10002398, NMVW TM-10002518, NA 034-1396, inv. nr. 2.24.05.02.

Volgens de Werkcommissie waren geverfde cambrics populair onder vrouwen op Bali, Celebes en Chinese vrouwen. Het overgrote deel van de cambrics waren de zogenaamde 'black cambrics' (zwart geverfd en zonder patroon), zoals te zien is op de afbeeldingen van markten op Bali. Daarnaast valt op dat het merendeel van de Balinese vrouwen een ontbloot bovenlichaam heeft.²⁵³ De Balinese gewoonte van vrouwen om het bovenlichaam niet te bedekken werd geobserveerd door de Nederlandse schrijver J.H. François die meende dat:

'De Balineesche vrouw toont ons haar door het dragen van lasten op het hoofd harmonisch en schoon uitgegroeide bovenlijf zonder eenige spoor van coquetterie of ijdelheid (...) Bij de jongere dochteren geven die bloeiende lichamen een indruk van schoonheid, die wel soms even prikkelt, maar waarvan toch al in de allereerste plaats de natuurlijkheid bekoort'.²⁵⁴

Voordat de Islam in Indië werd verspreid en er nog sprake was van het Hindoetijdperk, was een ontbloot bovenlijf in combinatie met een *sarong* de 'traditionele dracht'. Doordat Bali een hindoeïstische eiland bleef na de verspreiding van de Islam in Indië, bleef deze dracht op dit eiland nog lang gehandhaafd, aldus de Nederlandse krant *Mooi Limburg*.²⁵⁵ Een observatie in *De Indische Courant* van september 1939 wijst erop dat ook in kampongs op (islamitisch) Java, vrouwen een *sarong* droegen met een ontbloot bovenlichaam. Volgens dit bericht werd dit door vrouwen gedaan wanneer er geen 'vreemdelingen' in de buurt waren.²⁵⁶ Op foto's van markten op Java en Sumatra staan geen vrouwen met ontbloot bovenlijf. Blijkbaar bestond er op deze eilanden een sterk onderscheid tussen het dragen van kleding op openbare plekken en in de privésfeer. De afbeeldingen van markten op Bali wijzen er daarentegen op, dat de verschillen tussen openbaar en privésfeer minder strikt waren.

²⁵³ Zie hiervoor bijlage 2: KITLV 181667, KITLV 180301, KITLV 180934, KITLV 175391, KITLV 175713, KITLV 1401806, KITLV 175396, KITLV 180870, KITLV 180304, KITLV 175394. SDCF via KB 86.111/003, SDCF via KB 86.111/096.

²⁵⁴ 'Bali I. Afrukken van indrukken door J.H. François', *De Indische Courant*, 11-11-1931.

<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=Bali+J.H.+Fran%C3%A7ois%E2%80%99&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=De+Indische+courant&identificer=ddd%3A010284144%3Ampg21%3Aa0097&resultsidentificer=ddd%3A010284144%3Ampg21%3Aa0097>> (zoals geraadpleegd op 16-5-2016).

²⁵⁵ 'Voor de vrouwen. Klederdracht van Javaansche vrouwen', *Mooi Limburg*, 3-4-1937.

<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=+Javaansche+vrouwen%E2%80%99&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=Mooi+Limburg&identificer=MMGAVL01%3A000033072%3Ampg21%3Aa0010&resultsidentificer=MMGAVL01%3A000033072%3Ampg21%3Aa0010>> (zoals geraadpleegd op 15-5-2016).

²⁵⁶ 'De Preanger', *De Indische Courant*, 21-7-1939.

<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%E2%80%98De+Preanger%E2%80%99&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=2%7C20e+eeuw%7C1930-1939%7C1939%7C&facets%5Bpapertitle%5D%5B%5D=De+Indische+courant&facets%5Btype%5D%5B%5D=artikel&page=5&identificer=ddd%3A010285832%3Ampg21%3Aa0099&resultsidentificer=ddd%3A010285832%3Ampg21%3Aa0099>> (zoals geraadpleegd op 15-5-2016).

Afbeelding 20: Markt in een dorp op Bali omstreeks 1933.

Bron: KITLV #69982

Afbeelding 21: De Markt van Fort de Kock (Sumatra), 3-5-1939

Bron: KITLV #181667

Afbeeldingen van markten op Java en Sumatra geven vooral de islamitische invloed weer.

Volgens een artikel dat werd gepubliceerd in *Mooi Limburg* was de islamitische invloed op de vrouwenkleding het sterkst onder de arme bevolking die dicht bij de kust woonde. Dit bleek volgens de krant omdat daar vrouwen vaak een hoofddoek droegen van wit katoen.²⁵⁷

Dergelijke voorbeelden zijn goed terug te zien op afbeeldingen die zijn gemaakt van een markt in Fort de Kock, een plaats in West-Sumatra, beter bekend als Bukittinggi. Op de foto's zijn relatief veel vrouwen te zien die een hoofddoek dragen. In de meeste gevallen gaat het om een lichte kleur, waarschijnlijk wit katoen. Echter, er zijn ook enkele vrouwen met een donkergekleurde hoofddoek versiert met patronen. Daarnaast valt op dat er ook vrouwen met een hoofddoek zijn die een ander soort *kabaja* dragen, die doet denken aan een lichtkleurige *kaftan* (lang gewaad), waaronder wel een *sarong* wordt gedragen.²⁵⁸

Foto's die zijn genomen in plaatsen aan de oostkust van Sumatra laten weer een ander beeld zien. Daar dragen verkoopsters overwegend donkere *sarongs*, vergelijkbaar met de 'black cambrics' op Bali met daarbij een passende donkere *kabaja* of omslagdoek.²⁵⁹ Een verklaring voor het dragen van donkere doeken heeft mogelijk te maken met het product dat deze vrouwen verkochten, namelijk aardewerk. Veldhuisen-Djajasoebrata stelt dat de betekenis van

²⁵⁷ 'Voor de vrouwen. Klederdracht van Javaansche vrouwen', *Mooi Limburg*, 3-4-1937.

<<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=+Javaansche+vrouwen%E2%80%99&facets%5Bpaper%5D%5B%5D=Mooi+Limburg&identifier=MMGAVL01%3A000033072%3Ampg21%3Aa0010&resultside%5D%5B%5D=MMGAVL01%3A000033072%3Ampg21%3Aa0010>> (zoals geraadpleegd op 15-5-2016).

²⁵⁸ Zie hiervoor bijlage 2: KITLV 69839, KITLV 69981, KITLV 69982, KITLV 69983, KITLV 69984, KITLV 69988.

²⁵⁹ Zie hiervoor bijlage 2: KITLV 405106, KITLV 25601, KITLV 178841, KITLV 182229, KITLV 405104, KITLV4421, NMVW TM-1000240.

kleuren ook kan worden gerelateerd aan specifieke beroepen.²⁶⁰ Aangezien donkere kleuren worden geassocieerd met de aarde en wat daar binnen is, passen de donkere *sarongs* bij het aardewerk dat de vrouwen verkopen. De *sarong* en *kabaja* is de gangbare klederdracht voor vrouwen op Sumatra, maar een afbeelding van een markt in Berastagi, in Noord Sumatra toont ook dat vrouwelijke verkoopsters een donkerkleurige *kemben* (borstdoek) droegen.²⁶¹

Aan de hand van het gevonden fotomateriaal kan worden vastgesteld dat er geografische variaties zijn met betrekking tot de kleding van vrouwen op markten. Drie vormen van bovenkleding zijn de *kabaja*, *kemben*, en de lange *kabaja* die doet denken aan een *kaftan*. Daarnaast valt op dat er naar verhouding meer vrouwen met hoofddoeken staan op afbeeldingen die zijn gemaakt op Sumatra dan op Java. De kleding van mannen bestaat overwegend uit een broek gecombineerd met een shirt of jasje. Hierbij vormen de markten op Bali een uitzondering, waar mannen overwegend zijn gekleed in een traditionele *sarong*. Met betrekking tot de hoofdeksels constateer ik dat marktverkopers op Java zowel *peci's* als zonnehoeden droegen. Op Sumatra dragen mannen uitsluitend een *peci*.

4.4.6 Europese wijken

Een klein gedeelte van de Indische bevolking was werkzaam als bediende in dienst van een Europese of gegoede Chinese familie. In 1930 waren op Java ongeveer 300.000 personen van de inheemse bevolking werkzaam als bediende en ongeveer 50.000 in de buitengebieden. Het merendeel van de bedienden bestond uit vrouwen maar er waren ook mannelijke bedienden. In 1930 was de verdeling van alle bedienden op Java en het eiland Madoera 61 procent vrouwen en 39 procent mannen. Zij hadden verschillende taken binnen het huishouden. De *jongos* (mannelijke bediende) zorgde voor het schoonmaken, het serveren van maaltijden en het ontvangen van gasten. De vrouwelijke kok, de *kokki*, verzorgde het eten. De *babu*, altijd een vrouw, maakte de slaapkamers schoon en verzorgde de kinderen van het Europese of Chinese echtpaar. De *kebon*, altijd een man, verzorgde de tuin.²⁶²

Foto's van vrouwelijke bedienden geven weer dat zij waren gekleed in een traditionele *sarong* en *kabaja*, waarbij het opvalt dat er naar verhouding veel vrouwen een asymmetrische *sarong* droegen met daarop bloemen en plantenmotieven, de *batik Belanda* en *sēmèn*. Voor mannelijke bedienden was er meer diversiteit. Uit de geselecteerde foto's blijkt dat het

²⁶⁰ Veldhuisen-Djajasoebrata, *Bloemen van het heeldal*, 45.

²⁶¹ Zie hiervoor bijlage 2: KITLV 17347.

²⁶² Locher-Scholten, *The Colonial State*, 91-92.

mannelijke personeel grotendeels was gekleed in een lichtgekleurde *djas toetoe* (traditioneel jasje) in combinatie met een *sarong*, waarbij het *garis miring* (schuin lopende lijnen) patroon het meeste voorkomt. Op het hoofd dragen zij traditionele hoofddeksels. Ook kwam het voor dat de *djas toetoe* werd gedragen in combinatie met een broek. Verder wijzen foto's uit dat sommige mannelijke bedienden ook een lichtgekleurd overhemd droegen, soms met een colbertjasje, in combinatie met een lichtkleurige broek.²⁶³

Afbeelding 22: Het huispersoneel op Java (datering: 1929-1939)

Bron: NMVW #TM-60026217

Afbeelding 23: Europese vrouw en bedienden voor Semarang de woning in Nederlands-Indië, circa. 1930

Bron: KITLV #121368

In het straatbeeld van Europese wijken waren postbodes ook een vertrouwd gezicht. In de jaren '30 nam de hoeveelheid post toe. Dit kwam onder meer doordat de Koninklijke Luchtvaart Maatschappij (KLM) een samenwerking aanging met de Nederlands-Indische Posterijen, waarbij in eerste instantie een 14-daagse retourdienst werd begonnen tussen Amsterdam en Batavia. Door de stijgende omvang van de post werd al snel overgegaan op een wekelijkse dienst.²⁶⁴ Hierdoor verscheen de postbode geregeld in het straatbeeld van Europese wijken. In de geraadpleegde databases vond ik drie afbeeldingen van postbodes. Twee foto's zijn gemaakt in de jaren '30 (zie afbeelding 24) en tonen mannelijke postbodes die gekleed zijn in een lichtgekleurde broek en 'westers' uitziend jasje. Het jasje is voorzien van een grote kraag en een flink aantal (grote) knopen. De postbodes dragen een grote 'posthoed' met aan de voorkant een groot embleem. De foto's zijn helaas niet scherp genoeg om vast te stellen welk logo op de hoed is geplaatst.²⁶⁵ Het logo lijkt in haar vorm niet op het stervormige logo van het

²⁶³ Zie hiervoor bijlage 2: KITLV 178804, KITLV 121368, KITLV 200039, KITLV 121934, KITLV 118071, KITLV 140458, KITLV 143451, KITLV 116162, KITLV 118358, KITLV 67630, KITLV 35642, NMVW TM-60051087, NMVW TM-60051196, NMVW TM-60051111, NMVW TM-60035481, NMVW TM-60026217, NMVW TM-60018281, NMVW TM-30018119, NMVW TM-60061787, NMVW RV-10756-238, NMVW TM-10014096, Moluks Historisch Museum via KB 'baboe met Hollands kindje'.

²⁶⁴ E.J. Brill, *Het spiedend oog der luchtcamera. 170 luchtfoto's met toelichtende tekst* (Leiden 1948) 27.

²⁶⁵ Zie hiervoor bijlage 2: KITLV 67576 en TM-10014096.

Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie (P.T.T.) dat werd gebruikt tussen 1935 en 1950.²⁶⁶

Afbeelding 24: Postbode in Batavia, 1936

Bron: KITLV #67576

Afbeelding 25: Portret van een postbode eind 19^e

of begin 20ste eeuw. Bron: SDCF via KB #MM. 489/096

In vergelijking met een portret van een postbode dat vermoedelijk is gemaakt aan het einde van de negentiende of begin twintigste eeuw, kan worden vastgesteld dat de kleding van postbodes was veranderd. Op afbeelding 25 (eind 19^e of begin 20ste eeuw) draagt de postbode een *djas toetoe* (jasje) met een *garis miring sarong* (schuin lopende lijnen). Op zijn hoofd draagt de postbode een gekleurde doek, mogelijk een *blangkön* of vergelijkbaar, met daaroverheen een 'posthoed' met op de voorkant een logo.²⁶⁷ Hoewel het slechts een beperkt aantal bronnen betreft, kan wel worden vastgesteld dat postbodes eerst traditioneel gekleed gingen om in de jaren '30, of mogelijk al jaren '20, andere kleding te gaan dragen. Het logo op de hoeden impliceert dat de postbodes werkzaam waren voor een groot postbedrijf waarvoor zij dienstkleding moesten aantrekken.

4.5 Concluderend

Op basis van het fotomateriaal dat ik onderzocht kan worden vastgesteld dat de autochtone vrouwen in de jaren '30 van de twintigste eeuw nog traditioneel gekleed gingen. Wel constateer ik dat er een kleine kledingaanpassing was in het model van een *kabaja* op de tabaksplantage bij de plaats Loeboekpakam, in het regentschap Deli, waar ook een kortere 'pofmouw' haar intrede had gedaan, die was geïnspireerd op de westerse mode van die tijd. Dit

²⁶⁶ Zie voor meer informatie: <<http://www.iconenvandepost.nl/>> (zoals geraadpleegd op 18-5-2016).

²⁶⁷ Zie hiervoor bijlage 2: SDDCF via KB; MM. 489/096.

roept de vraag op of de 'pofmouw' van de *kabaja* een regionaal verschijnsel was rondom plantages in Deli op het eiland Sumatra of dat dit een bredere ontwikkeling was. Een andere aanpassing is dat de *kemben* (borstdoek) minder vaak werd gedragen door vrouwen die werkzaam waren in batikbedrijven. Bij het geselecteerde fotomateriaal valt verder op dat *kabaja's* meestal licht (wit) van kleur zijn. Daarentegen dragen vrouwen op kinaplantages relatief veel *kabaja's* die zijn gemaakt van geverfde of bedrukte stoffen.

Met betrekking tot de kleding van inheemse mannen die werkzaam waren in textiel-, tabaks- en theebedrijven valt de grotere diversiteit op van traditionele en meer moderne kleding. Ik constateer dat vooral bij werkzaamheden met mechanische processen, mannen vrijwel hetzelfde zijn gekleed. Dit roept de vraag op of er algemene kledingvoorschriften golden en of deze alleen van toepassing waren bij mechanische werkzaamheden. Wat betreft de kleding van mannelijke koelies die werkzaam waren op tabaks- en kinaplantages valt op dat de gebruikte stoffen niet altijd overeenstemmen met de koeliedracht die werd beschreven door de Werkcommissie voor de herziening van contingenten van diverse manufacturen. Foto's tonen aan de koelies juist kleding droegen van lichtgekleurde effen stoffen.

Verder kan worden geconstateerd dat de traditionele geometrische patronen zoals *banji* (rondgang van de zon), *tjeplokan* (windroos patroon), vlechtwerk of weefselnabootsingen en *garis miring* (schuin lopende lijnen) steeds terugkeren op stoffen en in verschillende straatbeelden zijn te zien. Dit geldt ook voor niet geometrische patronen met vogel- en plantenmotieven (*sěmèn*) en de *batik Belanda*. Doordat deze patronen steeds terugkeren constateer ik dat er vrijwel geen sprake is van zichtbare veranderingen in stofpatronen die werden gedragen door de arme bevolking.

De conclusie dat er weinig veranderd is in het kledingbeeld van de inheemse bevolking sluit grotendeels aan bij de beschrijving van de eerder genoemde brochure van de Rotterdamse Lloyd uit de jaren '30. Echter, de aanname in de brochure dat de gehele inheemse bevolking op Java en Bali een *sarong* droeg komt niet overeen met de vijf onderzochte locaties. Verschillen in kleding van inheemse mannen in textiel- en batikfabrieken, havens, markten, plantages en Europese wijken tonen aan dat de *sarong* deels had plaats gemaakt voor een broek die werd gecombineerd met een overhemd.

Op basis van mijn constatering kan worden geconcludeerd dat vooral op plekken waar industrialisatie plaatsvond, er sprake was van een aanpassing in de kleding van inheemse mannen naar westers voorbeeld. Dit gold niet voor vrouwen. Daarmee lijkt er een onderscheid te bestaan in gender als het gaat om kleding van inheemse werknemers. Verder blijkt uit de

geanalyseerde foto's dat kleding werd gebruikt om een onderscheid in status te kunnen maken en dat het in sommige gevallen ook bijdroeg aan de uitstraling van eenheid en een gedeelde identiteit.

Voor vervolgonderzoek zou het interessant zijn om te analyseren of gender onderscheid ook in het algemeen kan worden vastgesteld voor de toegang om meer moderne kleding te kunnen of mogen dragen. Ook is het voor vervolgonderzoek interessant om na te gaan in hoeverre industrialisatie van invloed was op kleding.

Conclusie

In mijn onderzoek heb ik economische en culturele gegevens van de totale textielmarkt met elkaar in verband gebracht. Door het gebruik van een grote diversiteit bronmateriaal is een goed beeld ontstaan over de herkomst, marktwerking, politieke krachtenvelden die er speelden in de jaren '30 en bestemmingen van de verschillende textielsoorten in Nederlands-Indië. Uit mijn onderzoek blijkt dat er allerlei verschuivingen plaatsvonden op de textielmarkt van Nederlands-Indië begin jaren '30, waarbij het importdeel van Japan sterk steeg ten opzichte van alle andere landen waaruit Nederlands-Indië textiel importeerde. Dit proces was al in gang gezet tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Voor de Eerste Wereldoorlog domineerden Nederland en Groot-Brittannië de textielhandel in Nederlands-Indië, maar als gevolg van deze oorlog kwam de handel vanuit Europa met Nederlands-Indië vrijwel stil te liggen. Dit gaf Japan de gelegenheid om een groot deel van de textielmarkt in Nederlands-Indië over te nemen. Japan voorzag op dat moment in de vraag naar textiel en bood haar producten bovendien bijzonder goedkoop aan. Kwaliteitsverschillen tussen het betere textiel uit Nederland, maar ook Groot-Brittannië, en het kwalitatief mindere Japanse textiel werd door consumenten voor lief genomen. Toen Nederland in de loop van jaren '20 weer in staat was om de handel met Nederlands-Indië te hervatten werden Nederlandse textielproducenten geconfronteerd met de sterke marktpositie van Japan. Ook de textielimporteurs in Nederlands-Indië hadden de weg naar Japan gevonden. Aanvankelijk zagen de Nederlandse en Britse textielproducenten nog wel kans om weer een groter marktaandeel op te bouwen, maar begin jaren '30 nam dit aandeel weer sterk af.

Een koopkrachtdaling trof de eerste helft van de jaren '30 een groot deel van de autochtone bevolking. Het gevolg hiervan was dat goedkope textielalternatieven, meer als voorheen, door een groot deel van de bevolking in Nederlands-Indië werd geaccepteerd. Deze verschuiving werd door Nederlandse importeurs al eerder aangekaart bij de Nederlandse textielproducenten. Het ontbrak de Nederlandse producenten echter aan een proactieve opstelling. Zo blijkt dat Ten Cate pas na dringende en aanhoudende vragen van de Nederlandse importeurs, in een laat stadium, aan de slag ging om goedkopere alternatieven te ontwikkelen om zo in te spelen op de importverschuivingen en veranderde vraag onder consumenten. De importeurs werden geconfronteerd met de vragen vanuit de interne markt en waren vrij om textiel te bestellen bij wie zij wilden. Als Nederlandse producenten niet voor een redelijke prijs in de vraag konden voorzien, werd voor een goedkoper alternatief gekozen. Daarbij gold ook

dat textielproducenten in Nederlands-Indië wel goed inspeelden op vragen van de interne markt.

Toen Japan, geholpen door vergaande efficiëntie door industrialisatie, lage loonkosten en de devaluatie van de Yen, begin jaren '30 de markt overspoelde met 'dumpprijzen' konden Nederlandse producenten de concurrentie met Japan niet meer aan. Dat gold ook voor andere textiel producerende landen. Los van wat incidentele jaarverschillen daalde het importvolume van alle onderzochte landen in de eerste helft van de jaren '30 dramatisch ten gunste van Japan. Deze situatie was de reden voor Nederlandse textielproducenten om de Nederlandse overheid te vragen om bescherming voor haar afzetmarkt in Nederlands-Indië, maar dit werd waarschijnlijk om politieke redenen niet zo benoemd. In feite ging het hier vooral om maatregelen gericht tegen de Japanse expansie. In de eerste helft van de jaren '30 besloot de Nederlandse overheid protectionistische maatregelen te treffen.

Op basis van de door mij gerubriceerde cijfers van de statistieken van het Departement van Economische Zaken kan worden geconstateerd dat het geïmporteerde textiel in Nederlands-Indië afkomstig was uit dertig landen. Ruim negentig procent van de totale textielimport van 1931 tot en met 1938 was afkomstig uit vijf landen, namelijk Nederland, Groot-Brittannië, Japan, China en Singapore. Op basis van de cijfers en aanvullende informatie uit bedrijfsarchieven kan worden gesteld dat de verschillende protectionistische maatregelen in eerste instantie maar matig succesvol waren. Hoewel de maatregelen tegen de Japanse hegemonie waren bedoeld werd in de praktijk aanvankelijk ingezet op maximering van de totale import en later op licenties van importeurs voor specifieke stoffen, terwijl de importeurs vrij waren om te bepalen uit welk herkomstland de producten kwamen. In feite boden de maatregelen geen serieuze bescherming aan de Nederlandse textielproducenten. Waarschijnlijk wilde de Nederlandse overheid, gedwongen door allerlei politieke of economische redenen, geen verdergaande maatregelen treffen.

Pas na de devaluatie van de gulden in 1936 was sprake van een drastische wijziging van de importverhoudingen ten gunste van Nederland. Na de devaluatie van de gulden werden buitenlandse textielproducten veel duurder. Geholpen door een koopkrachttoename in de tweede helft van de jaren '30 en aanpassingen in het produceren van textiel, kwamen Nederlandse producten weer in beeld en heroverde Nederland zijn positie op de textielmarkt. Echter, ondanks allerlei protectionistische maatregelen en devaluatie van de gulden bleef Japan, gemeten in absoluut importvolume, gedurende 1931 tot en met 1938 de onbetwiste marktleider.

De importcijfers en correspondentie tussen textielproducent Ten Cate en importeurs tonen aan dat de prijs van textielproducten doorslaggevend was voor de arme inheemse bevolking om bepaalde producten te kopen. Deze conclusie sluit daarmee aan op het onderzoek van Tirthankar Roy naar de consumptie van katoen in India. Hij concludeerde ook dat een lage prijs van producten voor de arme bevolking als belangrijkste argument gold om bepaalde katoenen producten te kopen. Verder is gebleken dat de veranderde economische omstandigheden zorgden voor een andere vraag naar textielproducten onder consumenten.

In de door mij onderzochte periode was sprake van een enorme toename van hand- en mechanische weefgetouwen en een snel groeiende import van garens in Nederlands-Indië. Mede door de toename van het aantal naaimachines en de oprichting van verschillende textiel fabrieken kan worden geconcludeerd dat de textielproductie zich in toenemende mate naar Nederlands-Indië verplaatste. Uit mijn onderzoek blijkt verder dat de interne textielindustrie in Nederlands-Indië, zich in hoog tempo ontwikkelde. Wat daarbij opvalt is dat de productie van textiel vooral was afgestemd op het produceren van manufacturen waarbij de nadruk lag op het maken van *sarongs* en *kains*. Het belang van het produceren van stoffen die werden gebruikt voor de traditionele klederdracht ondersteunen mijn uitgangspunt dat economie en cultuur met betrekking tot textiel nauw met elkaar verbonden zijn.

Geanalyseerde afbeeldingen geven weer dat er in de onderzochte periode geen relevante ontwikkelingen, veranderingen of algemene westernisering van kleding onder de arme autochtone bevolking plaatsvonden. Maar ik constateer wel dat autochtone mannen op verschillende locaties zowel de traditionele klederdracht als meer moderne kleding droegen. Dit laatste geldt vooral voor de mannen die betrokken zijn bij werkzaamheden waarbij industrialisatie een rol speelt. De vraag is of door modernisering in het algemeen de toegankelijkheid voor westerse kleding toeneemt. Vrouwen zijn op vrijwel alle afbeeldingen gekleed in de traditionele dracht van een *sarong* en *kabaja*. De terugkerende patronen op *sarongs* en *kains* wijzen erop dat cultuur en tradities ook van groot belang waren voor het dragen van kleding. Refererend aan de beschrijving van kleding in de brochure van de Rotterdamse Lloyd, kan worden gesteld dat deze dus klopte. Er was onder de arme inheemse bevolking in de jaren '30 geen sprake van een grote verandering in het kledingbeeld ten opzichte van eerdere perioden.

Op basis van verschillen en overeenkomsten tussen kleding van de inheemse bevolking op verschillende locaties kan verder worden gesteld dat kleding een belangrijk medium was om status, sociaal onderscheid en een gedeelde identiteit op een non-verbale wijze zichtbaar te

maken. Deze constatering sluit aan op de studies van Nira Wickramasinghe, Frances Gouda, Elsbeth Locher-Scholten en Jean Gelman Taylor.

Concluderend kan worden gesteld dat de Japanse dominantie in de textielimport van Nederlands-Indië halverwege de jaren '30 een halt werd toegeroepen door protectionistische maatregelen en er een verschuiving optrad ten gunste van het Nederlandse importaandeel. Japan had de textielmarkt inmiddels sterk beïnvloed door het afgeven van zeer lage prijzen voor mindere maar acceptabele textielkwaliteiten. De verschuivingen in de textielimport waren in het straatbeeld niet zichtbaar. De verschuivingen in de textielimport van Nederlands-Indië van 1931 tot en met 1938 waren vooral het strijdtoneel van textielproducenten van exporterende landen en textielbedrijven in Nederlands-Indië, die hun producten meer als voorheen probeerden af te stemmen op de wensen en vooral koopkracht van de consumenten.

Bibliografie

Primaire bronnen

Krantenartikelen

- 'Bali I. Afdrukken van indrukken door J.H. François', *De Indische Courant*, 11-11-1931.
- 'Batiks naar Siam. Een kansje voor Indië', *De Indische Courant*, 2-10-1937.
- 'De gulden=devaluatie. Opkoop van batiks', *Soerabaijasch Handelsblad*, 3-10-1936.
- 'De kleine dagelijksche dingen', *Soerabaijasch Handelsblad*, 21-7-1934.
- 'De 'lijnwaad-import' in Indië', *De Sumatra Post*, 3-4-1936.
- 'De Preanger', *De Indische Courant*, 21-7-1939.
- 'De Textiel-industrie', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 9-1-1930.
- 'De textiel-industrie. De vooruitgang der inheemsche weefnijverheid', *Algemeen Handelsblad*, 1-9-1933.
- 'De Textiel. Nood op Java', *De Indische Courant*, 13-3-1937.
- 'De mode in Hollywood. Helen Johnson van de Metro-Goldwyn- Mayer in een gracieuze négligé uit zacht roze zijde', *Soerabaijasch handelsblad*, 14-6-1930.
- 'De mode van den dag. Een avondjapon uit velours façonne, gegarneerd met groote satijnen strik en schouderband uit een rank bloemen', *De Sumatra Post*, 8-3-1930.
- 'De ontwikkeling van het Textielbedrijf', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 25-4-1932.
- 'Financiën en economie. Jaarverslag koloniale bank', *De Sumatra Post*, 15-6-1931.
- 'Geen Roode Tarboes. De Arabische Boycot', *Het nieuws van den dag voor Nederlands-Indië*, 6-8-1931.
- 'Gevolgen der monetaire depreciatie', *De Indische Courant*, 10-11-1936.
- 'Het kokende eiland. De mode en vrouwenproblemen', *De Sumatra Post*, 04-1-1935.
- 'Het Textiel-proefbedrijf te Tegal', *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 13-10-1936.
- 'Japan's economie. Expansie in het gedrang. Een waarschuwing', *De Indische Courant*, 23-10-1935.
- 'Japanse import in Nederlands-Indië moet afnemen. De heer Spanjaard over handelsbesprekingen', *IJmuider Courant*, 6 oktober 1934.

'Japansch-Nederlandse belangentegenstellingen. De Aziatisering van den Indischen invoer',
De Sumatra Post, 16-11-1933.

'Japanse statistische gegevens', *Het nieuws van den dag voor Nederlands-Indië*, 19-3-1929.

'Mode in Batavia. Wij zijn "bij" in Indië', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 7-12-1934.

'N.V. Java Textielmaatschappij. Aanbouw spinnerij', *De Indische Courant*, 21-12-1938.

'Ondernemerswerkvolk. Welvaarts-enquête door de Deli Planters Vereeniging',
De Indische Courant, 15-12-1936.

'Textielnijverheid heeft Behoorlijke Uitbreidingsmogelijkheden', *Het nieuws van den dag voor
Nederlandsch-Indië*, 13-10-1936.

'Textiel vakonderwijs. De vraag naar „skilled labour”', *Soerabaijasch Nieuwsblad*, 2-1-1936.

'Uit de pers. Japan en Indië', *Soerabaijasch Handelsblad*, 6-3-1934.

'Vorbereidingen voor katoenindustrie in Indië. Proefbedrijf wordt gevestigd',
Haarlems Dagblad, 23-8-1935

'Voor de vrouwen. Klederdracht van Javaansche vrouwen', *Mooi Limburg*, 3-4-1937.

'Wat de mode biedt', *Het nieuws van de dag voor Nederlandsch-Indië*, 5-12-1934.

Archieven

Historisch Centrum Overijssel

Java Textiel Maatschappij

Toegangsnummer: 0167.9

Inventarisnummer: J2, J11, J14

Koninklijke Nijverdal Ten Cate

Toegangsnummer: 0167.1

Inventarisnummer: 251, 252, 253, 260, 278, 298

Maritiem Museum Rotterdam

Collectie Rotterdamse Lloyd

Objectnummer: DB2108

Nationaal Archief Den Haag

Ministerie van Economische Zaken

Toegangsnummer: 2.06.001

Inventarisnummer: 6120

Universiteitsbibliotheek Leiden

Departement van Economische Zaken, Mededeelingen van het Centraal Kantoor voor de Statistiek, No. 140 Jaaroverzicht van den in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië gedurende het jaar 1935 Deel III (Batavia 1936).

Departement van Economische Zaken, Mededeelingen van het Centraal Kantoor voor de Statistiek, No. 178 Jaaroverzicht van den in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië gedurende het jaar 1938 Deel III (Batavia 1939).

Secundaire bronnen

- Atmosumarto, S., *A Learner's Comprehensive Dictionary of Indonesian* (Londen 2004).
- Beets, G., E. van Imhoff en C. Huisman, 'Demografie van de Indische-Nederlanders, 1930-2001', *Centraal Bureau voor de Statistiek* (Bevolkingstrends 1^e kwartaal 2003).
- Berger Hochstrasser, J., 'Batik Belanda. Transformed Identities Cross Boundaries in the Visual Arts. Or: Eliza van Zuylen and Creativity at the Margins', *Journal of Low Countries Study*, Vol.35 No. 2 (2013) 148-161.
- Brill, E.J., *Het spiedend oog der luchtcamera. 170 luchtfoto's met toelichtende tekst* (Leiden 1948).
- Brinks, G., *Textiel: Materiaal in functie* (Enschede 2007).
- Broekveldt, H.J. 'De Nederlands-Indische crisismaatregelen', *De Economist*, Vol. 86 (1) (1937) 464-481.
- Bronkhorst, D., E. Wils en E. van Geleuken, *Tropenecht: Indische en Europese kleding in Nederlands-Indië* (Den Haag 1996).
- Burgers, H., *De Garoeda en de Ooienvaar. Indonesië van kolonie tot nationale staat* (Leiden 2011).
- Dartel, van, D., *Collectors Collected. Exploring Dutch colonial culture through the study of batik* (Amsterdam 2005).
- Dick, H., 'Japan's Economic Expansion in the Netherlands Indies Between the First and Second World Wars', *Journal of Southeast Asian Studies* (1989) 244-272.
- Doel, van den, W., *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee vanaf 1800* (Amsterdam 2011).
- Eng, van der, P., 'Why Didn't Colonial Indonesia have a Competitive Cotton Textile Industry?', *Modern Asian Studies* (2013) 1019-1054.
- Falierou, A., 'From the Ottoman Empire to the Turkish Republic: Ottoman Turkish Women Clothing between Tradition and Modernity' in: C. Vintilă-Ghițulescu ed., *From Traditional Attire to Modern Dress. Modes of Identification, Modes of Recognition in the Balkans (XVIth- XXth Centuries)* (Cambridge 2011)175-192.
- Forshee, J., *Culture and Costumes of Indonesia* (Londen 2006).
- Gelman Taylor, J., 'Costume and gender in colonial Java 1800- 1940' in: H. Schulte Nordholt, *Outward Appearances. Dressing the state & society in Indonesia* (Leiden 1997) 85-116.
- Gelman Taylor, J., 'The Sewing-Machine in Colonial-Era Photographs: A record from Dutch Indonesia', *Modern Asian Studies* (2012) 71-95.

- Gouda, F., 'Van gecastreerde onderdanen naar krachtige burgers. Nationalisme en moderne kledij in het Indonesische nationalisme (1900-1949)', *Tijdschrift voor Genderstudies* (2006) 32-48.
- Haake, A., 'The role of symmetry in Javanese batik patterns', *Computers and Mathematics with Applications*, Vol.17(4) (1989) 815-826.
- Haeringen, van, Prof. Dr. B., *Kramers Woordenboek Nederlands* (Den Haag 1987; negentiende druk).
- Henriot, C., en W.-Hsin Yeh, 'Introduction. China Visualised: What Stories do Pictures Tell?' in: C. Henriot en W. Hsin-Yeh, ed., *Visualising China, 1845-1965. Moving and Still images in Historical Narratives* (Leiden 2013) vii-xxv.
- Hesselink, H.J., *Strategische belangen in een neergaande bedrijfstak. Onderzoek naar de strategische maatregelen in de KRL-industrie in de periode 1950-2000* (Delft 2010).
- Huijts, J.A.M.L., en S. Tils, De veranderende scheepvaart tussen 1870 en 1930 en de gevolgen voor de handel op Nederlands-Indië in: E.J. Fischer e.a., *Katoen voor Indië. Sociale ondernemers op het spoor naar vooruitgang 1850-1940* (Amsterdam 1994) 57-73.
- Kartiwa, S., 'The Traditional Weaving of Indonesia' in: S. Prangwatthanakun ed., *Textiles of Asia: a common heritage* (Chiang Mai 1993) 95-99.
- Kesteren, van, E.C., *De Indische Gids. Staat- en Letterkundig Tijdschrift*, jaargang 4 deel 2 (1822).
- Korsten J.W., en R.M. van Londen, 'Opkomst en neergang. De Indische markt, de textielindustrie en de firma H.P. Gelderman & Zonen 1890-1940' in: E.J. Fischer e.a., *Katoen voor Indië. Sociale ondernemers op het spoor naar vooruitgang 1850-1940* (Amsterdam 1994) 75-97.
- Kroese, W.F., 'De Japanse katoenindustrie', *De Economist* (1950) 728-771.
- Kroese, W.T., *Het begin van de industrialisatie van Indonesië* (Hengelo 1979).
- Kurashige Tipton, E., 'Japan: The Meiji Restoration 1868-1945' in: J. Masselos ed., *The Great Empires of Asia* (Londen 2010) 192-217.
- Lindblad, T., *Bridges to New Business. The Economic Industrialisation of Indonesia* (Leiden 2008).
- Lindblad, T., 'De handel in katoentjes op Nederlands-Indië, 1824-1939' in: H.A. Diederiks, J.L. J.M. van Gerwen, e.a., *Textielhistorische Bijdragen 34* (Enschede 1994) 89-103.
- Lindblad, T., 'Trends en bedrijfsvoering in de koloniale landbouw: Voorbeelden uit Nederlands-Indië 1915-1940' in: H. Diederiks, J.T. Lindblad en B. de Vries ed., *Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering* (Hilversum, 1994) 57-78.

- Lucassen, L., 'Staatsvorming, democratisering en sociale zorg: sociaal-politieke ontwikkelingen' in: K. Davids en M. 't Hart ed., *De Wereld en Nederland* (Amsterdam 2011) 231-275.
- Locher-Scholten, E., 'Summer dresses and canned food. European women and Western lifestyles in the Indies, 1900-1942' in: H. Schulte Nordholt, *Outward Appearances. Dressing the state & society in Indonesia* (Leiden 1997) 151-180.
- Locher-Scholten, E., *Women and the Colonial State. Essays on gender and Modernity in the Netherlands Indies 1900-1942* (Amsterdam 2000).
- Machado, P., 'Cloths of a New Fashion: Indian Ocean Networks of Exchange and Cloths Zones of Contact in Africa and India in the Eighteenth and Nineteenth Centuries' in: G. Riello en T. Roy ed., *How India Clothed the World. The World of South Asian Textiles 1500-1850* (Leiden 2009) 53-84.
- Metha, F. A., 'Price-Competition Between India, Japan, and the U.K. in the Indian Cotton Textile Market, *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 39 No. 1 (Feb, 1957) 75-78.
- Newton, G., 'A change of pace. Professional, pictorial and personal photography 1890s-1940s' in: G. Newton ed., *Garden of the East. Photography in Indonesia 1850s-1940s* (Canberra 2014) 32-45.
- Ouwehand, L., *Herinneringen in beeld. Fotoalbums uit Nederlands Indië* (Leiden 2009).
- Ouwehand, L., 'Photographic Representations of the Performing Indonesian' in: B. Barendregt en E. Bogaers ed., *Recollecting Resonances* (Leiden 2014) 31-60.
- Pattynama, P., 'Interracial unions and the Ethical Policy. The representation of the everyday in Indo-European family photo albums' in: S. Protschky ed., *Photography, Modernity, and the Governed in Late-colonial Indonesia* (Amsterdam 2015) 133-162.
- Protschky, S., 'Camera Ethica. Photography, modernity and the governed in late-colonial Indonesia' in: S. Protschky ed., *Photography, Modernity, and the Governed in Late-colonial Indonesia* (Amsterdam 2015) 11-40.
- Reid, A., 'Southeast Asia Consumption of Indian and British Cotton Cloth, 1600-1850' in: G. Riello en T. Roy ed., *How India Clothed the World. The World of South Asian Textiles 1500-1850* (Leiden 2009) 31-52.
- Ross, R., *Clothing: a global history or the Imperialists' New Clothes* (Cambridge 2008).
- Roy, A., 'Consumption of Cotton Cloth in India, 1795-1940', *Australian Economic History Review* (2012) 61-84.
- Säid, E., *Orientalism. Western Conceptions of the Orient* (New York 1979).

- Schneider, J., 'From Potlatch to Wal-Mart. Courtly and capitalist hierarchies through dress' in: E. Paulicelli en H. Clark, *The fabric of cultures: fashion, identity and globalization* (Londen 2009) 13-26.
- Schulte Nordholt, H., 'Introduction' in: H. Schulte Nordholt, *Outward Appearances. Dressing the state & society in Indonesia* (Leiden 1997) 1-37.
- Schulte Nordholt, H., 'Modernity and cultural citizenship in the Netherlands Indies: An illustrated hypothesis', *Journal of Southeast Asian Studies* (2011) 435-457.
- Shimizu, H., 'Anglo- Japanese Competition in the Textile Trade in the Inter-war Period: A case Study of Iraq, 1932-1941', *Middle eastern Studies* (1984) 259-289.
- Simon Thomas M., en P. den Otter, 'Twentse tjaps' in: H.A. Diederiks, J.L.J.M. van Gerwen e.a., *Textielhistorische Bijdragen* 34 (Enschede 1994) 104-119.
- Stoler, A.L., *Along the Archival Grain. Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense* (Princeton 2009).
- Strassler, K., 'Modelling Modernity. Ethnic Chinese photography in the ethical era' in: S. Protschky ed., *Photography, Modernity, and the Governed in Late- colonial Indonesia* (Amsterdam 2015) 195-222.
- Touwen, J., 'American Trade with the Netherlands and Dutch East Indies' in: H. Krabbendam, C. A. van Minnen en G. Scott-Smith ed., *Four Centuries of Dutch-American Relations, 1609-2009* (Amsterdam 2009) 271-282.
- Touwen, J., 'Expansie, stagnatie en globalisering: economische ontwikkelingen' in: K. Davids en M. 't Hart ed., *De Wereld en Nederland* (Amsterdam 2011) 185-230.
- Veldhuisen-Djajasoebata, A., *Bloemen van het heelal. De kleurrijke wereld van textiel op Java* (Amsterdam 1984).
- Velzeboer, A., *AMFI Stofnamenregister* (Amsterdam, januari 2008).
- Verrijn Stuart, G.M., 'Nederlandse aandeel in den handel van Indië', *De Economist*, Vol. 78 (1929) 369-389.
- Wassing, A., 'Roodkapje in batik. Van batik Belanda tot batik Hokokai (1870-1945)' in: E. Captain, M. Hellevoort en M. van der Klein ed., *Vertrouwd en vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië* (Hilversum 2000) 87-96.
- Watkins, J.L., *The 100 greatest advertisements 1852-1958: who wrote them and what they did* (New York 1959).
- Watson Andaya, B., 'The Cloth Trade in Jambi and Palembang Society during the Seventeenth and Eighteenth Centuries', *Southeast Asia program Publications at Cornell University* (1989) 27-46.

Wickramasinghe, N., *Dressing the Colonial Body: Politics, Clothing and Identity in Sri Lanka* (New Delhi 2003).

Wickramasinghe, N., *Metallic Modern. Everyday Machines in Colonial Sri Lanka* (New York 2014).

Wright, A., 'Javanese Mysticism and Art: A case of Iconography and Healing', *Indonesia*, No. 52 (1991) 85-104.

Websites

<http://www.delpher.nl>

<http://www.fotografen.nl>

<http://www.gahetna.nl/collectie/afbeeldingen/fotocollectie>

<http://www.geheugenvannederland.nl/>

<http://www.iconenvandepost.nl/>

<http://www.jhm.nl/collectie>

<http://media-kitlv.nl>

<http://nha.courant.nu/issue/IJC/1934-10-06/edition/0/page/2>

<https://www.nidi.nl>

<https://student.hva.nl/binaries/content/...a-z.../stofnamenregister.pdf>

<http://www.tnol.asia/index-art-culture.html>

<https://tropenmuseum.nl/nl/Collectie>

Jaar	1931	1932	1934	1935	1936	1937	1938	1938
Singapore								
Katoen, ongebleekt	180	170	199	249	40	24	47	35
Katoen gebleekt	185	468	730	228	42	35	39	27
Katoen geverfd	1.291	1.305	1.499	1.284	317	119	115	53
Katoen gedrukt, geverfd en nogmaals gedrukt	543	556	635	365	60	45	32	17
Katoen bont geweven	696	501	456	389	105	72	60	31
Katoen overige soorten	74	99	153	254	165	209	71	46
Wol en halfwol	14	16	17	14	5	2	1	0
Zijde en halfzijde	31	41	42	23	11	3	4	3
Kunstzijde	240	237	188	139	42	19	23	17
geverfde of gedrukte en bont geweven katoenen sarongs, kains-pandjang, slendangs, hoofddoeken, draag-of sleuteldoeken, echte batikgoederen	689	897	827	199	49	17	38	8
andere soorten	230	193	208	207	286	370	303	179
Totaal	4.173	4.483	4.954	3.351	1.122	915	733	416

Bijlage 2 Geraadpleegde afbeeldingen hoofdstuk vier

De afbeeldingen zijn afkomstige uit de databases van:

- het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV),
<http://media-kitlv.nl>
- de Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen (NMVW) (een samenwerking tussen het Tropenmuseum, Afrika Museum en Museum Volkenkunde)
<https://tropenmuseum.nl/nl/Collectie>
- de Koninklijke Bibliotheek (KB).
<http://www.geheugenvannederland.nl/>
- het Joods Historisch Museum (JHM)
<http://www.jhm.nl/collectie>
- het Nationaal Archief (NA)
<http://www.gahetna.nl/collectie/afbeeldingen/fotocollectie>
- het Prentenkabinet Leiden/Studie en Documentatie Centrum voor Fotografie (SDCF) (via KB) <http://www.geheugenvannederland.nl/>

Werknemers van textiel fabrieken en (lokale) batikbedrijven

KITLV	5606	circa 1930	De weverij van de Java Textiel Maatschappij in Tegal
KITLV	5607	circa 1930	De weverij van de Java Textiel Maatschappij in Tegal
KITLV	5589	1929	Weefster aan het werk in de Textielinrichting te Bandoeng
KITLV	5591	1934	Kruis- en handspoelmachines in de Textielinrichting te Bandoeng
KITLV	5593	1934	Handscheermolen in de Textielinrichting te Bandoeng
KITLV	5597	Circa 1930	Spoel- en twijnmachines in de Textielinrichting te Bandoeng
KITLV	5569	circa 1930	Weefzaal van de Preanger Bontweverij, Garoet.
KITLV	1406318	1935	Batik in kraton Yogyakarta
KITLV	118342	Circa 1925	Javaanse vrouwen aan het batikken, met een canting, bewerken ze het voorgetekende patroon op het weefsel, vermoedelijk te Soerakarta

KITLV	119190	Circa 1930	Vrouwen aan het batikken, met een canting, bewerken ze het voorgetekende patroon op het weefsel op Java
KITLV	116537	Circa 1930	Javaanse mannen en vrouwen in een werkplaats, vermoedelijk van batik te Batavia.
NMVW	TM-60016893	1920-1930	Mechanische weverij in de textielinrichting, Bandoeng
NMVW	TM-10014434	1900-1940	Interieur van de weverij te Cheribon
NMVW	TM-10014368	1934	Bontweverij, mechanische weverij, te Garoet 25 september 1934
NMVW	TM-10014359	1933	Bontweverij, nov. 1933, Garoet
NMVW	TM-10014361	1933	Bontweverij, Garoet, nov. 1933
NMVW	TM-60016098	1920-1935	Weverij in een opvoedingsgesticht voor meisjes
NMVW	TM-60016297	1920-1935	Weverij in een opvoedingsgesticht voor meisjes
NMVW	TM-60016876	1925-1933	Een batikkerij in de omgeving van Tasikmalaja
NMVW	TM-10014219	1915-1930	Batikken van doeken met een batikstempel
NMVW	RV-10761-154	1924-1932	Het vervaardigen van batik door een groep vrouwen
NMVW	TM-60016878	1925-1933	Batiksters aan het werk in een batikkerij in de omgeving van Tasikmalaja
NMVW	TM-60034291	ca. 1915	Een geposeerde opname van een kleine batikwerkplaats. Middenvoor enkele cantings. De vrouwen dragen een kemben (borstdoek). Java.
NMVW	TM-10014371	1900-1940	Bontweverij, afwerking, nieuwe machines op de achtergrond, Garoet
NMVW	TM-10014369	1934	Bontweverij, tendering, (spanraam), Garoet, 25 september 1934.
NMVW	TM-10014365	1931	Bontweverij, elektrische spoelmachine, november 1931.
JHM	T465	1939	Het fabrieksinterieur bij de opening van de spinnerij

Markten

KITLV	181667	Circa. 1933	Een markt op Bali
KITLV	180301	Circa. 1932	Markt te Bangli (Bali)

KITLV	180934	Circa. 1935	Een markt op Bali
KITLV	175391	Circa. 1935	Een markt op Bali
KITLV	175713	Circa. 1935	Een markt op Bali
KITLV	1401806	Circa. 1935	Balinese vrouwen op weg naar de markt
KITLV	175396	Circa. 1935	Markt op Bali
KITLV	180870	Circa. 1935	Een markt op Bali
KITLV	180304	Circa. 1932	Markt te Bangli (Bali)
KITLV	175394	Circa. 1935	Markt op Bali
KITLV	17347	1937	Markt in Berastagi
KITLV	405106	Circa. 1935	Markt op de Oostkust van Sumatra
KITLV	25601	1931	Markt de Laboehandeli op Sumatra 's Oostkust
KITLV	178841	Circa. 1935	Markt in Pematangsiantar (Sumatra, nabij Toba meer)
KITLV	182064	Circa. 1930	Verkoopster van saté op een markt in Soerabaja
KITLV	183634	Circa. 1935	Verkopers van fruit op een markt in Nederlands-Indië
KITLV	182229	Circa. 1930	Karo Batak verkoopsters van potten op een markt op de Oostkust van Sumatra
KITLV	405104	Circa. 1935	Markt op de Oostkust van Sumatra
KITLV	69839	mei 1939	Trap bij de markt te Fort de Kock (West-Sumatra)
KITLV	69981	mei 1939	kapper, vermoedelijk op de markt bij Fort de Kock
KITLV	69982	3-5-1939	De markt van Fort de Kock
KITLV	69983	3-5-1939	De markt van Fort de Kock
KITLV	69984	mei 1939	Verkoopster, vermoedelijk op de markt bij Fort de Kock
KITLV	69988	mei 1939	Verkoopsters, vermoedelijk op de markt bij Fort de Kock
KITLV	4421	Circa. 1930	Vier Atjehese vrouwen op weg naar de markt
KITLV	251117	1931	Een markt in Soerabaja
KITLV	175429	Circa. 1935	Markt op Java

KITLV	90187	Circa. 1936	Fourniturenverkoper op een markt op Java
NMVW	TM-10002398	1936	Een visverkoopster op een markt in Malang, Oost- Java
NMVW	TM-10002404	1927	Garenmarkt te Tarutung, in de Bataklanden, Tapanuli, Noord-Sumatra
NMVW	TM-10002518	1937	Groenten – en fruit hal van de markt te Malang, Oost-Java
NA	034-1396 Inv. nr. 2.24.05.02	Okt. 1937	Straatventers, inheemse bevolking, Suiker, Nederlands-Indië
KB	Fotoalbum Prentenkabinet Leiden 86.111/003	1936	Markt op Bali
KB	Fotoalbum Prentenkabinet Leiden 86.111/096	1936	Markt op Bali

Havens

KITLV	156325	Circa 1930	Het laden van een schip, vermoedelijk in de haven te Belawan
KITLV	156324	Circa 1930	Het laden van een schip, vermoedelijk in de haven te Belawan
KITLV	16326	Circa 1930	Het laden van een schip, vermoedelijk in de haven te Belawan
KITLV	158929	1-7-1930	Schip van der Wijck aan de kleine Boom te Semarang
KITLV	54900	1928-1932	Schip van de Koninklijke Pakketvaart Maatschappij in het havengebied van Soerabaja
KITLV	78959	1932-1933	Gouverneur-Generaal B.C. de Jong gaat van boord in de haven van Soerabaja
KITLV	54952	12-3-1939	Steiger te Sabang vanaf de Baloeran van de Rotterdamsche Lloyd
KITLV	32823	1931-1932	Bedrijvigheid op de kade van Emmahaven in Padang

KITLV	45444	1930	Een os loopt van boord van de Van Swieten van de Koninklijke Pakketvaart Maatschappij in de haven van Samarinda
NMVW	TM-10007268	1936	Het personeel van de N.V. NIBEM, nodig om een zeeschip binnen vierentwintig uur met vierduizend ton bauxiet te beladen
NMVW	TM-100001263	1925-1935	Inschepen van pelgrims op weg naar Mekka in de haven van Tandjong Priok, West-Java
NMVW	TM-60060700	1931	S.S. 'Pijnacker Hordijk' en S.S. 'Sinabang' van de Koninklijke Pakketvaart Maatschappij (KPM) langs de Julianakade in de haven van Makassar
NMVW	TM-60060705	1931	S.S. 'Sibolga' en S.S. 'Op den Noort' en S.S. 'Melchior Treub' van de Koninklijke Pakketvaart Maatschappij (KPM) langs de Amsterdamkade in Tandjong Priak, de haven van Soerabaja
NMVW	TM-60060721	1931	Gezicht over de kade tijdens het lossen van een schip van de Koninklijke Pakketvaart Maatschappij (KPM)
NMVW	TM-60060719	1931	Gezicht over de kade in de haven van Belawan, met S.S. 'Singapore' en ms. 'Manipi' van de Koninklijke Pakketvaart Maatschappij (PKM)
NA	147-0043	1931	Mailboot S.S. "Op den Noord" van de KPM in de haven van Tandjong Priok

Plantages

KITLV	27334	1939	Tabaks- en rubberonderneming Soengei Bamban van de Holland-Sumatra Tabak Loeboekpakam
KITLV	15775	1938	Strooien van kunstmest op de velden van de tabaks- en rubberonderneming Tandjong Morawa bij Loeboekpakam
KITLV	15782	1938	Vrouw is bezig met het uitdunnen van tabaksbibit op de tabaks-en rubberonderneming Tandjong Morawa bij Loeboekpakam

KITLV	15789	1938	Zaadbomen van de tabaksplant op de tabaks- en rubberonderneming Tandjong Morawa bij Loeboekpakam
KITLV	15791	1938	Bespuiten van jonge tabaksplanten met insecticiden en fungiciden op de tabaks- en rubberonderneming Tandjong Morawa bij Loeboekpakam
KITLV	15801	1938	Tweede aanaarding op een tabaksveld op de tabaks- en rubberonderneming Tandjong Morawa bij Loeboekpakam
KITLV	15811	1938	Transport van de tabaksoogst met een pikolan op de tabaks- en rubberonderneming Tandjong Morawa bij Loeboekpakam
KITLV	15812	1938	Transport van de tabaksoogst met een wagen op de tabaks- en rubberonderneming Tandjong Morawa bij Loeboekpakam
KITLV	15814	1938	Geopende perkist na het persen van de tabak op tabaks- en rubberonderneming Tandjong Morawa bij Loeboekpakam Mij, Deli
KITLV	15825	1938	Vrouwen controleren de binnengebrachte droge tabak in een fermenteerschuur op tabaks- en rubberonderneming Tandjong Morawa bij Loeboekpakam
KITLV	15827	1938	Vrouwen stapelen gedroogde tabak in een fermenteerschuur op tabaks- en rubberonderneming Tandjong Morawa bij Loeboekpakam
KITLV	15834	1938	Vrouwen controleren de kleursortatie voor het afpakken op tabaks- en rubberonderneming Tandjong Morawa bij Loeboekpakam
KITLV	15830	1938	Vrouwen controleren de gesorteerde tabak op tabaks- en rubberonderneming Tandjong Morawa bij Loeboekpakam
KITLV	15832	1938	Vrouwen controleren de gesorteerde tabak op tabaks- en rubberonderneming Tandjong Morawa bij Loeboekpakam

KITLV	15835	1938	Vrouwen meten de lengte van de bundels voor het afpakken op tabaks- en rubberonderneming Tandjong Morawa bij Loeboekpakam
KITLV	15839	1938	Vrouwen pakken tabak af en stapelen de tabak in de perskisten op tabaks- en rubberonderneming Tandjong Morawa bij Loeboekpakam
KITLV	15840	1938	Arbeiders pakken de gevulde perskisten onder een pers af op tabaks- en rubberonderneming Tandjong Morawa bij Loeboekpakam
KITLV	15842	1938	Het vouwen van een mat om de geperste tabak op tabaks- en rubberonderneming Tandjong Morawa bij Loeboekpakam
KITLV	15808	1938	Arbeider plukt voetbladeren van een volwassen tabakspant op tabaks- en rubberonderneming Tandjong Morawa bij Loeboekpakam
KITLV	75046	1925	Het op elkaar leggen van rubber crêpe (zoolcrêpe), vermoedelijk op de fabriek Naga Timbool, ten zuidwesten van Medan
KITLV	D7129	Circa. 1935	Vermoedelijk een thee- of koffieonderneming in Nederlands-Indië.
KITLV	D7132	Circa. 1935	Vermoedelijk het sorteren van kinazaden in Nederlands-Indië
KITLV	D7133	Circa. 1935	Vermoedelijk het oogsten van kinabast in Nederlands-Indië
KITLV	78562	Circa. 1935	Mannen ontvangen loon op de theeplantage Dajeuh- Manggoeng bij Garoet
KITLV	78566	Circa. 1935	Rolkamer op de theeplantage Dajeuh- Manggoeng bij Garoet
KITLV	408683	Circa. 1930	Het oogsten van kinabast, vermoedelijk op Gouvernements- Kina onderneming Tjinjirean ten zuiden van Bandoeng
KITLV	408707	Circa. 1930	Het oogsten van kinabast, vermoedelijk op Gouvernements- Kina onderneming Tjinjirean ten zuiden van Bandoeng

KITLV	408757	Circa. 1930	Het planten van kinazaad in kweekbedden, vermoedelijk op Gouvernements- Kina onderneming Tjinjireean ten zuiden van Bandoeng
KITLV	408706	Circa. 1930	Het oogsten van kinabast, vermoedelijk op Gouvernements- Kina onderneming Tjinjireean ten zuiden van Bandoeng
KITLV	408735	Circa. 1930	Vermoedelijk Gouvernements- Kina onderneming Tjinjireean ten zuiden van Bandoeng
KITLV	408752	Circa. 1930	Het wannen van kinazaden, vermoedelijk op Gouvernements- Kina onderneming Tjinjireean ten zuiden van Bandoeng
KITLV	408689	Circa. 1930	Het begieten van jonge kinaplantjes, vermoedelijk op Gouvernements- Kina onderneming Tjinjireean ten zuiden van Bandoeng
KITLV	408691	Circa. 1930	Het enten van jonge kinaplantjes, vermoedelijk op Gouvernements- Kina onderneming Tjinjireean ten zuiden van Bandoeng
KITLV	183266	Circa. 1935	Kapokplukkers in Nederlands-Indië
KITLV	183267	Circa. 1935	Kapokplukster in Nederlands-Indië
NMVW	TM-60047913	1930-1940	Theefabriek op de plantage Dajeuh-Manggoeng bij Garoet
NMVW	TM-60047914	1930-1940	Theefabriek op de plantage Dajeuh-Manggoeng bij Garoet

Europese wijken

KITLV	67576	1936	Postbode wordt door een hond opgewacht bij de woning van J. 'Han' Heil bij de Bataafse Petroleum Maatschappij, aan het Westerpark 13 te Batavia
KITLV	178804	Circa. 1930	Bedienden van E. Hildebrandt met aapjes op de arm bij de woning in Nederlands-Indië

KITLV	121368	Circa. 1930	Europese vrouw en baby met bedienden voor de woning in Nederlands-Indië
KITLV	200039	1938	Europese vrouw met bedienden in de tuin van Embong Keningo 52 te Soerabaja
KITLV	121934	Circa. 1935	Vrouwen in sarong en kabaja, vermoedelijk bedienden van een Europees gezin in Nederlands-Indië
KITLV	118071	1938	Vermoedelijk bedienden van de huishoudschool in Jogjakarta, tijdens de afscheidsmiddag van handwerklerares Jacoba Maria Eggink
KITLV	140458	1930	Bedienden van Wegener te Balikpapan
KITLV	143451	Circa. 1930	Europees meisje in een kinderwagen met, vermoedelijk haar baboe in Nederlands-Indië
KITLV	116162	12-5-1935	Koosje (J.J.) en Reina Bijleveld met de baboe op de terugreis van de Ngerong grot naar Toeban
KITLV	118358	Circa. 1930	Eduard en Lenie Nunes met hun baboe te Manado
KITLV	67630	Circa. 1935	Baboe, vermoedelijk in het huis van H. ter Brugge, werkzaam voor de Bataafse Petroleum Maatschappij te Pematang Siantar
KITLV	35642	aug. 1934	Baboe La met Koosje en Reina Bijleveld in Malang
NMVW	TM-60051087	1933	Een baboe, lid van het huishoudpersoneel van de familie C. H. Japing in Palembang, tijdens het schrobben
NMVW	TM-60051196	1933	Een baboe, lid van het huishoudpersoneel van de familie C. H. Japing in Palembang, tijdens het wassen van kleding
NMVW	TM-60051111	1934	Portret van een baboe met kinderen in de deuropening van een huis voor Europeanen op Aek nabij Oelie (Sumatra)
NMVW	TM-60035481	Circa. 1932	Portret van het echtpaar Trofimhoff met hun dochter Mary en een baboe

NMVW	TM-60026217	1929-1939	Portret van huispersoneel met poes en een nichtje of aangenomen kind van de baboe in de achtertuin (Java)
NMVW	TM-60018281	Circa. 1932	Baboe Minah bezig met een japon, Batavia
NMVW	TM-30018119	1932	Een baboe met drie spelende kinderen op de stoep van een huis
NMVW	TM-60061787	1938	Portret van de baboe en Asim, bedienden van de fam. Kockx
NMVW	RV-10756-238	1924-1932	Inlandsche bedienden in dagelijkse dracht
NMVW	TM-10014096	1936	District postbode met brievenbus op de fiets, Java
KB	Fotoalbum Prentenkabinet Leiden MM. 489/096	19 ^e /begin 20 ^{ste} eeuw	Indonesische man met brieven
KB	Foto negatief Moluks Historisch Museum	1931	Baboe met Hollands kindje